Barcode : 99999990293728
Title - A Prakrita Grammar
Author - Shastri,Pandit Rishikesh
Language - sanskrit
Pages - 176
Publication Year - 1983
Barcode EAN.UCC-13

प्राकृत-व्याकरणम्।

प्रथमं बङ्गलण्डीयभाषानुवादसहितम्

श्री हृषीकेश शास्त्रि भट्टाचार्य्येण

सङ्कलितम्

पञ्जनद महाविद्यालयाध्यक्षानुमत्या लवपुरसकृत

पुस्तकालयाध्यक्ष लाला मेहरचन्दनामधेयस्य

साहाय्येन प्रकाशितञ्च

कलिकाता राजधान्यां कौन्स कम्पानि यन्त्रे

श्री केदार नाथ दत्तेन

मुद्रितम्।

A

PRAKRITA GRAMMAR

WITH

ENGLISH TRANSLATION

BY

PUNDIT RISHIKESH SASTRI.

PUBLISHED

BY

LALLA MEHARCHAND, LAHORE

CALCUTTA

CONES AND CO No. 307 BOW BAZAR STREET

1863

[All rights reserved with the Author]

Contents (सूचिपत्रम्)

विषय:	पत्रं	
साधारणनियमाः	१	
सन्धिः	३	१५
लुक्	५	३
अनुस्वारः	८	८
लिङ्गविवेकः	१३	१०
विशेष नियमाः	१६	१२
अव्ययविधिः	२०	१
असंयुक्तव्यञ्जनलोपादयः	४०	१०
संयुक्तव्यञ्जनलोपादयः	५४	२
प्रत्ययविधानं	६८	१०
स्वार्थे प्रत्ययाः	७२	१७
विशेषपदानि	७३	१८
अव्ययं	८४	२१
शब्द साधन विधिः	८७	२
शब्द रूपाणि	८८	८
सर्वनाम शब्दाः	११७	६
तिङन्त प्रकरणं	१२८	३
धात्वादेश विधिः	१४२	९

शुद्धि पत्रं ।

पत्रं	पंक्तिः	अशुद्धं	शुद्धं
१	४	आनन्त्यो	आनन्त्या
,,	,,	भव	भवं
७	१८	नस्य	वस्य
,,	२२	putport	purport
८	४	श्रुति	श्रुति
१०	२४	वक्रादिष्व	वक्रादिषे
१५	१६	ri	ri
१५	४	syllable	vowel
१८	१	गौड्डदणि	गौड्डौदणि
४०	१६	प्राप्त	प्राप्ते
,,	२४	स्थान	स्थाने
५०	६	पस्य	फस्य
,,	२४	दए	दएव
५६	१२	preceding	preceding
,,	१३	do	dv
५७	२	लुम्बा	लुग्वा
६०	२५	दच्च	दचु
६२	२०	॥ त्तंम्या इत्यादि	॥ ट. त्तंम्या इत्यादि
,,	२३	वड्ढो	वड्ढो

६२	२३	णट्ठ	णट्ठ
६३	२१	त्तट्ठयो	त्तट्ठयो
९९	१०	in all the cases	before all the case affixes
११२	१	उकारान्त	ऊकारान्त
११७	१२	दुव्वांसा	दुव्वासा
१२९	१८	several pronouns	several persons
१३०	१५	स्मर्त्वयं	स्मर्त्तव्यं
१३१	१८	विशेष नियमननु	विशेष नियमाननु
१४४	२	सिप	सिच

PREFACE

The word *Kávya* in Sanskrit has a more extensive signification than the word poetry in English Our ancient authorities paid greater attention to the spirit of the composition than to its external form The rythmical structure of composition was not considered essential to its being classed among the *Kávyas* Thus the author of Sáhitya Darpana divides kávyas into two classes viz —*Drisya* or what is to be *seen (represented on the stage) and sraviya or what is to be heard* All dramatic poems come under the former, while epic and lyric poems are included in the latter

The *Drisyakávyas* or dramas are of twenty eight varieties, of which ten are called *Rupakas* and the rest *Uparupkas*.

Every *Drisyakávya* is composed partly in Sanskrit and partly in Prakrita

It is needless to speak here about the Sanskrit My remarks accordingly will be confined to the Prákrita Prákrita, according to Hemchandra is derived from *prakriti* "the Sanskrit Prákrita is a common name given to all the different dialects originally derived from the Sanskrit such as the Mahárastri, Saurasení &c

Modern philologists have not yet satisfactorily solved the question whether these dialects are derived directly from the Sanskrit or (through) some of its corruptions It is contended by some that Páli was the medium through which all the Prákrita dialects came into existence others, consider it more reasonable to hold that the Prákrita dialects have been directly derived from the Sanskrita This question has been discussed in the introduction to my Hindi Vyakarana in Bengali, and what I have said there I need not repeat

So long as the Sanskrit speaking *Aryans* were confined to their favourite home of Brahmavarta no great confusion of this language was possible But when they began to emigrate into different parts of India the pure sanskrit Euphony became affected by the climatic and other influences of the several places to which they resorted Thus several dialects differing from each other in minute points gradually sprang up under the common name of *Prákrita*

The number of these dialects necessarily increased with the extension of the emigration Thus professor Cowel in his introduc-. tion to Rararuchi s grammar says "the later gramarians include many varieties under the name (Prákrita) but most of them are probbly the subtle refinements of a later age, as the older the gram marian is, the fewer we find the dialects to be, and the oldest Vara ruchi has only treated of four"

Lalla Dikshita, in his commentary on *Mrichchhakatika* says —

" केषाञ्चिन्मते चतस्रो भाषाः । शौरसेनी अवन्तिका प्राच्या मागध । केषाञ्चिन्मते "मागधावन्तिजा प्राच्या शौरसेन्यर्द्धमागधी बाह्लीका दाक्षिणात्याश्च सप्त भाषा प्रकीर्त्तिता " ।

'Some say there are only four varieties of the Prakrita language, viz —the *saurasení*, the *avantiká*, the *Prachyá* and the *Mágadhi*, according to others there are seven, as the *Mágadhi*, the *avanti*, the *prāchya*, the *saurasení*, the *arddha mágadhi*, the *báhlika* and the *dakshindtya*

It is obvious from the above that the number of prákrita dialects increased gradually and not all at once

However we must not suppose that the different Prákṛita dialects differed from the mother Sanskrit in no other way than through the necessary influence of time and place Many such dialects received more or less, copious accessions of words and forms from the aboriginal and foreign languages with which they in process of time came into contact Thus the Prakrita dilects in later times came to be of three classes viz —*Tadbhava*, *Tatsama* and *Desi* * Tadbhava means one mainly and directly derived from the sanskrit, *Tatsama* means one which retains the *same* form and euphony as the sanskrit, and by *Desi* we understand those dialects of which an aboriginal dialect forms the ground work All *Desi* dialects are called by a common name *apabhransa*

Of all the Prákrita dialects *mahárashtri* undoubtedly is the chief, and it is in this dialect that the beautiful works like the *setubandha* &c are composed † The other Prákrita dialects follow the *Mahárastri*,

---

* " तद्भवस्तत्समोदेशीत्यनेकप्राकृतक्रम" । इति दण्डी।

† महाराष्ट्रोद्भवां भाषां प्रकृष्टप्राकृतं विदुः सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादियत्कृत " इति दण्डी

only differing from it in some minor particulars. Next in import ance to the *Mahárastri*, we may mention the *saurasení*, *págadhi*, pai shachi and *apabhransa* *Magadhi* again has a subdialect called the *ardhamágadhi* *Apaphransa* appears to be the general name of the following dialects, viz —*nágara*, *upanágara*, *drábida* (or *sindhi*), *talla malaii*, *panchálí*, *kálindi gurjari*, *drábidi*, *baitáliki*, *kanchi*, *abhiri sávari** &c

Hemachandra, the great grammarian of Prakrita dialects, treats of *apabhransa* only generally, but the authors of the Kalpalatiká and other grammars give separate rules for each of the different dialects that come under the term.

Whether the pure Sanskrit language remained a spoken dialect for any great length of time even in its native land the Brahmavarta, seems to be open to question But that the learned and the higher classes long continued to use it in their daily conversation and ex change of thought, may be assumed from the universal practice of the dramatists in putting the divine language into the mouth of their higher personages

It was the peculiarity of our ancient forefathers to bind every practice by rigid rules, so that even when the reality had ceased to exist no departure was allowed from the practice of dramatic representation having the sanction of ages. In the same manner, any uniformity or fanciful excellence which they thought they had discovered in a people speaking a particular dialect, came to be regarded as inherent in them forever afterwards and the work of a dramatist who ventured to violate any of such recognised principles was pronounced unfit to be considered a classic

Mark how boldly and dogmatically the author of the Sahitya Dar pana regulates the application of the different Prakrita dialects in a drama

"High born and educated persons must speak the Sanskrit and women similarly circumstanced are to speak the *Saurasení* dialect Those latter however should employ the *Vahároshi* in their songs and verses The magadhi is mentioned as the tongue of those who move

---

* It will be observed that the names of the different Prákr ta dialects most ly refer to different territorial divisions

in the inner apartment of a king The dialect of servants, princes, and merchants is the half *Mágadhi* The *Prâchya* (eastern i.e gaudiya is the dialect of the Vidúshaka and others, and the *Abanti* of the gamesters *Drávidi* or the southern dialect is spoken by the soldiers and gamblers. The *Sákári* should be used by the left-hand brother in law of kings, by the Sakas and others The *Vahliki* dialect belongs to the people of northern India, and the *Chándali* to the Chandals and others The *Abhiri* and *Savari* are spoken by workers upon wood and by charcoal makers The *Paisachi* is the tongue of the Pisáchas and also of female attendants (see Sahityadarpan, chapter vi)

The different dialects of the Pra'krita are so copiously employed in the Sanskrita dramas that it is impossible to go through an ordinary work of this species of composition without a fair acquaintance with the main principles of those dialects A comprehensive Prakrita grammar is accordingly much in request among Sanskrit Students

There already exist a good many works on the Prakrita dialects such as the Prakritaprakás a of Vararuchi Prakṛitalakshmana of Chanda, *Prakṛita sarvaswa of Márkandeya, Prákritásatadhyáyi* of Hemchandra Prakrita sanjibani of Vasantraj Prakrita lankeswara, Prakritakalpalatika &c. Besides we find in the Prakrita sarvaswa of Markandeya names of many former grammarians, such as Sákalya, Sarata, Kahala, Bhamaha &c whose works appear to be however no longer extant

Of the extant works many still lie buried in manscripts , a few others which have been published by European scholars are inaccessible to students of moderate means Moreover the system adopted in these works is so repulsive and unmethodical that even a devoted student can only with great difficulty benefit by them

With a view to remove these difficulties from the path of the reader of Sanskrit dramas, I have ventured to compile the present prákrita grammar In it I have adopted an entirely new system, with what success it is for the public to judge

I beg to mention that the work is mainly a compilation from almost all the extant works on the subject I lay claim to no originality save the entirely new method of arrangement and treatment of

the subject The system pursued by me may be explained in a few words —

(a) Unlike the ancient grammarians, who have generally laid down rules for the different Prákrita dialects in separate chapters, I have adopted the simpler plan of treating the Mahárastri or the main dialect of the Prákrita in the body of the work, showing in notes its points of difference with other dialects

(b) Instead of following the ancient authors in giving rules that are applicable only to the forms of special words, I have prefered giving a list of those words with their Sanskrit and Prakrita forms *side by side* It *is hoped much unprofitable trouble to the learner* will be saved by this means

(c) I have given, in easy sanskrit, rules for the declension of nouns and conjugation of verbs, and like modern grammarians illustrated these rules by showing declensions of similar classes of nouns as well as the conjugation of similar classes of verbs

In order to make the work more widely useful English version of almost every sentence has been interpolated, though at the cost of making it a little too bulkey

The mighty impetus given to the study of the Sanskrit language by the direct encouragement of our Enlightened Government and the *indirect encouragement afforded by the example of the German* linguists, is a subject of deep congratulation and the consciousness of having endeavoured to contribute in a humble way to the attainment of a dear object, will amply repay me for the time and labour I have given to this compilation

I cannot omit to mention here that my deep obligations are due to my esteemed friend Babu Sasibhushan Mukerjee M A, B L, professor of the Government College, Lahor, who has kindly revised the work in its passage through the press and has given me valuable suggestions which while materially diminishing my labours, have rendered the work more complete than it otherwise would have been

RHISHIKESH BHATTACHARJEE

स्व० श्रेष्ठी श्री देवीदास लघुभाई.

संस्कृत पाठशाला.

-* १२५, गुलालवाडी, मुम्बई. ४.

प्राकृत-व्याकरणम्।

साधारण नियमाः।

। अथ प्राकृतम् ॥ १ ।

अथशब्द आनन्तर्योर्थोऽधिकारार्थं च । प्रकृतिः संस्कृतं, तत्र भवं, तत आगतम्वा "प्राकृतम्" प्राकृते च प्रकृति, प्रत्यय, लिङ्ग, कारक, समास, संज्ञादयः संस्कृतवद् ज्ञातव्याः।

The word 'Atha' 'अथ' means both proximity and dependence on subsequent rules (अधिकार) *Prakrita* is a common name given to the dialects which sprang up or were derived from "Prakriti, the Sanskrita." There is no difference between the radical forms of words, the affixes, the genders, cases, samasas and nouns, &c. of the Sanskrita and those of the Prakrita.

प्राकृतमधिक्रियते Hence prakrita dialects are to be illustrated by the following rules :—

॥ लोकादवगन्तव्यः ॥ २ ।

प्राकृते वर्ण-समाम्नायो लोकादवगन्तव्यः । यथा—

(१) अत्र ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, ऐ, औ इत्येतान् विहायापरे स्वरा विद्यन्ते ।

(२) ङ, ञ, ण, न, म, य, इतीते व्यञ्जनवर्णा प्राकृते न सन्ति । परं वर्गसंयुक्तयो ङं ञो व्यवहारः क्वचिद् दृश्यते ।

(३) प्राकृते भिन्नवर्गीयानां वर्णानां परस्परं संयोगो न भवति। यथा क्त, प्क, त्प, क्य; क्ष, ह्क, ल्क, ष्क; इतीतेषां क्ख इति रूपं भवति। ङ्ग, दग, ग्र, ग्य, ग, र्ग, ल्ग इतीतेषां ग्ग इति रूपं भवति। इत्यादि; पञ्चम-वर्ण-संयोगश्चात्र विरल एव ।

(४) अत्र स्वर रहित व्यञ्जन नास्ति ।

The following are specialities of the 'Prakrita' and must be known from other sources than the Sanskrita

(1) It retains all Sanskrita vowels sxcept ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, ऐ *and* औ

(2) The Prakrita discards the following consonants ङ, ञ, ण, ष न, य, but sometimes the use of ङ, ञ, may be seen in their combination with letters of their own class

(3) The Prakrita avoids union of two consonants of different classes and only a few words are found with letters combined with the fifth letters of their own class

(4) No mute consonants occur in Prakrita, all are vocalized

इदमपि च लोकादवगन्तव्य यत् प्राकृते द्विवचन चतुर्थी च न भवत ।

Be known that the Prakrita has no dual number nor the dative case (the latter being replaced by the genetive)

॥ बहुलम् ॥ २ ।

बहुल मितरधिकृत वेदितव्य, आशास्त परिसमाप्ते ।

Bahula 'बहुल is a term generally meaning "variously' or 'optionally' It must be understood that this (Bahula) is to be implied in the succeeding Sutras till the work is finished

॥ दीर्घ ह्रस्वौ मियोवृत्तौ ॥ ४ । १ ।

१। एतदध्यायस्थित दशमसूत्र तिलक द्रष्टताम। See the notes on the tenth Sûtra of this chapter शौरसेन्यादौ नैषविधिरस्ति। This rule does not apply to Sûrasenî or other Prakrita dialects

वृत्तौ समासे, स्वराणां दीर्घ ह्रस्वौ बहुल भवत । मिथ परस्पर ह्रस्वस्य दीर्घो दीर्घस्य च ह्रस्व ।

Some times in *Samasa* or compound words a long vowel is converted into a short one and a short into a long as—व्यतावेइ, (व्यन्तर्वेदी), सत्तावीसा, (सप्तविंशति) क्वचिन्न भवति, sometimes such change does not take place as जुवइजणो, (युवतिजन), क्वचिद्विकल्प, and in some instances it is optional as पडिहर, पइहर (प्रतिगृह) णईसोत्त णइसोत्तं (नदीस्रोत), वहमुह, वहूमुह (वधू[धू]मुख), कण्णउर, कन्नउर (कर्ण पुर), सिरोवेअणा, सिरवेअणा, (शिरोवेदना), पीआपीअ पिआपिअं (पीतापीत) सरोरुह, सररुह (सरोरुह), भुअवत्त, भुआवत्त (भूर्जपत्र) पक्खिवइ, पक्खीवइ (पक्षीपति), गामणीसुओ, गामणिसुओ (ग्रामणीसुत), अतउर, अतेउर (अन्त पुर), अक्खउहिणी, अक्खोहिणी (अक्षौहिणी),

॥ पदयो सन्धिर्व्वा ॥ ५ ।

सस्कृतोक्त सर्व्व सन्धि प्राकृते पदयोर्व्यवस्थितविभाषया भवति ।

When two words come in immediate conjunction, all sorts of union (सन्धि) under the rules of the Sanskrita grammar, are optional in the Prakrita, as दहि ईसरो, दहीसरो, (दधीश्वर), वासेसी, वास इसी, (व्यासर्षि) पदयोरिति किं? Note that the above rule applies to the case of immediate conjunction of *two words*, for there is never any union in one word, as पाओ, (पाद)।

॥ न युवर्णमस्वे ॥ ६ ।

इवर्णस्य उवर्णस्य चाऽस्वे वर्णे परे सन्धि र्न भवति ।

The letters इ (i) and उ (u) do not unite with vowels of different kinds as विद्य, (इव) ; मधुइं, (मधूनि) ; चस्व इति किं ? Why did we say that *i* and *u* do not unite with vowels of different kind ? for the union takes place with vowels of the *same* kind, as पुढवीस (पृथिवीश) ।

॥ एदोतोः स्वरे ॥ ७ ।

एकार ओकारयोः स्वरे परे सन्धि र्न भवति ।

The vowels (é) ए and (o) ओ do not unite with any vowel which is in immediate conjunction with them, as देवीए एत्थ (देव्याश्च) ; एओ एत्थ, (एकोऽत्र) ।

॥ स्वरस्योद्वृत्ते ॥ ८ ।

व्यञ्जन-संपृक्तः स्वरो व्यञ्जने लुप्ते योऽवशिष्यते, स उद्वृत्त इहोच्यते स्वरस्य उद्वृत्ते स्वरे परे सन्धि र्न भवति । The word *udvritta* means here a vowel which remains alone after its inherent cosonant is elided. An *udvritta* vowel does not unite with any vowel coming before it, as गुहअडलनारी, (गुहक कुलनारीः), णिसाअरो, (निशाचरः); क्वचिद्विकल्पः in some instances this rule is optionally applied, as सुपुरिसो, सूरिसो, (सुपुरुषः); क्वचित् सन्धिरेव, In some special instances the union (सन्धि) must take place, as चक्काओ (चक्रवाक) ।

॥ त्यादेः ॥ ९ ।

तिवादीनां स्वरस्य (स्वरे परे) सन्धि र्न भवति ।

The vowels of the affixes *ti* (ति) &c , do not unite with any vowel, as होइ इह, (भवतीह) ।

॥ लुक् ॥ १० । २ ।

स्वरस्य स्वरे परे बहुलं लुक् भवति ।

When a vowel comes after another vowel the latter is elided optionally, as तिअसीसो, तिअसईसो, (त्रिदशेशः) ; राउलं, राअउलं (राजकुलं) ; तुहद्धं, तुहअद्धं (तवार्द्धं) ; महद्धं महअद्धं (ममार्द्धं) ; पावडणं, पाअवडणं (पादपतन) ; कु भारो, कु अ-आरो (कुंभकारः) ; पवणुद्धुअं पवणोद्धुअ (पवणोद्धुतम्) ; ए ओ

---

(१) प्राकृत प्रकाशे सूचमिदं किमप्याधिक्यमुद्दिश्यते यथा ' एत्था वचनाज लोपविशेषा बहुलम्" । (प्रा॰ १२।४४) सन्धौ वर्त्तमानानामचां स्थाने अदादिशेषा लोपविशेषाय बहुले भवति । सूचस्यास्य अत्रा स्थानेऽदादिशेषा अत्रा लोपविशेषाश्चेति अवयवं वर्णते तदत्र सूत्रद्वयेन सुखबोधमस्ति एतदध्यायान्तर्गत चतुर्थं सूत्रेण प्रथमावयव अस्तिरनेन च द्वितीयांशस्य। In Prakritaprakasa we find this Sutra somewhat more comprehensive for ' *when vowels are in Sandhi or in a state of immediate conjunction, various kinds of vowels and elisions arise* ' This Sutra has two parts i e (1) appearance of various kinds of vowels, (2) that of elisions , for the first part we have the 4th Sutra of this chapter, and for the second the present one यौरसेन्यादौनेवमिति This rule does not apply to Sáurasenī or other Prákrita dialects

(२) प्राकृत प्रकाशे चाचाधिक पाठो वर्त्तते यथा ' संयोगे परे सर्व्वं च पूर्व्वं स्वाचोलोप ।

When a conjunct consonant follows, it is always the first of the two meeting vowels, which is elided, as णत्थि (नास्ति) ; सक्कओ (सक्राकि) &c , क्वचिदित्यं क्वचिदन्यदेव बहुलग्रहणात्। तेनान्यदपि आर्षत्वात् कार्यं भवति ; From the use of bahula, or 'variously' in the sutra we conclude that these changes are in some cases absolute, in others they admit of different forms , hence when other forms are met with, they are still to be considered as provided for in this Lakshana or Sutra, प्राकृतवल्लक्षति

श्रमलं, सोश्रलं (सौकुमार्यं); श्रन्धश्रारो, श्रधारो (श्रन्धकारः); खन्दश्रारो, खदारो (स्कन्दावार') , पाश्रवीडं पावीढ (पादपीठ)।

॥ श्रन्त्य व्यञ्जनस्य ॥ १ १ ।

शब्दानां यदन्त्य व्यञ्जन तस्य लुग् भवति ।

A final consonant is generally elided ; (exception is observed in the case of *m* & *n* which always become *Anusvara*) as जाव, (यावत्) ताव, (तावत्) जमो, (यम.) ; नह (नभ) ; सरो (सरस्) ; (कम्मो) कर्म्मन्, समासेतु वाक्य विभक्त्यपेक्षाया मन्त्यत्वं मनन्त्यत्व वा तेनहि—The finality in the compounded words, is determined according to their declension (विभक्ति) i e, the final consonant of the words forming a samasa is also elided, as—सभिक्खु, (सद्भिक्षु.), एअगुण. (एतद्गुण.) ॥ १ ।

न द्रुदुदोः ॥ १ २ ।

अत्, उत् इतेतयोरन्यस्य व्यञ्जनस्य लुक् न भवति ।

कायागतपरं परसयोगस्थे दोद्रुख संयोगे परवर्त्तिनि यदो द्रुख स्यात्। एकारस्य एकार ओकारस्य उकार ie i (इ) and u (उ) are substituted for e and o respectively when a conjunct immediately follows, as मइन्दो (मृगेन्द्र) ; कणुप्पले (कर्णोत्पल) ।

(१) प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदमित्यधिकं यथा अन्त्यस्यहल्लु " इतिवृद्धभरत सूत्रकृते वाधिक्यन्तु वेति निवृत्त" मित्येतद्वचन। In Prakritaprakasa this Sutra has a slight different form with the same meaning as—Antyasya Halah it adds वेति निवृत्त " i e the option of the preceding Sutras ends here. अनन सूत्रण प्राकृते हलन्तस्य अव्ययस्य वा लुगिति अधिकम्।

The final t of the words (यत्) *yat* and उत् *ut* is not cluded a, as—यद्धा, (यद्धा), उण्णयं (उन्नय)।

॥ निर् दुरोर्व्वा ॥ १ २ ।

निर् दुर् इतेतयोरन्त्य व्यञ्जनस्य वा न लुग् भवति।

The final *r* of *nir* (निर्) and *dur* (दुर्) is cluded optionally, as—णिस्सह, णीसह (निस्सह), दुस्सहो, दूसहो (दुस्सह)।

॥ स्वरेऽन्तरस्य ॥ १ ४ ।

अन्तरेनिर्दुरश्चान्त्य व्यञ्जनस्य स्वरे परे लुक् न भवति।

The final r of *Antar* (अन्तर) *nir*, (निर), and *dur* (दुर) shall not be cluded if followed by a vowel, as अन्तरप्पा, (अन्तरात्मा), णिरन्तर (निरन्तर), दुरुत्तर (दुरुत्तर), १

॥ स्त्रियामादविद्युत ॥ १ ५ । २ ।

विद्युत् शब्द वर्ज्जयित्वा स्त्रियां वर्त्तमानस्य शब्दस्यान्त्य व्यञ्जनस्यात्त भवति, लुगपवाद. । आ (ā) is substituted for the final conso-

---

(१) प्राकृत प्रकाशेऽन्यान्यपि लोप विधायक सूत्राणि दृश्यन्ते। यथा उदुम्बरे दोर्लोप" (२।४) In *udumbara* du is cluded as उवरं कलायसे यस्य वा (२।४) In *lalajasa* ya is optionally cluded, as काहाव काहावणं; भाजने जस्य" (४।४) In Bhajana ja is optionally cluded as भाण भाषण; यावदादिषु मस्य" (५।४) In the words *yavat* &c. v is optionally cluded as—जा जाव; ता ताव; पारावो पारावओ (पारावत) अनुणओ अनुवयओ (अनुवर्त्तमान); जीहम जीविहम (जीविस); एअ एअ (एतद्); एअ एअ (एव); कुलअ कुवलअ (कुवलय)।

(१) प्राकृत प्रकाशे सूत्रमिदं द्विधा विभक्तमस्ति। यथा स्त्रियामात्" (७।४) "न विद्युति" (९।४)- Bararuchi's grammar contains two *Sutras* on this purport instead of one as— striyam át" (7ch.4) and "na vidyuti" (9ch.4)

nant of a feminine word, except that of *vidyut* (विद्युत्) The "elision" of the preceding sutras ends here, thus सरिआ, (सरित्), पडिवअ,, (प्रतिपत्), सपआ (सम्पत्), वाआ, (वाच् वा वाक्), वङ्कनाधिकारादियत् पृष्टतर 'य' श्रुतिरपि । The 'option' being continued, we find in some instances that the letter आ या is uttered as if accompanied with *ya* (य) as सरिया, पडिवया, इत्यादि ।

॥ रोरा ॥ १६ ।

स्त्रियां वर्त्तमानस्य रेफस्य 'रादेशो वा भवति । आत्वापवाद । १ ।

रा (rá) is substituted for a final र in a feminine word as सिरा, धुरा, पुरा ।

॥ छुधो छा ॥ १७ ।

छुत् शब्दस्यान्त्य व्यञ्जनस्य 'छा'ऽऽदेशोभवति ।

The final consonant of the word *Ishut* (छुत्) is changed into 'छा' as छुछा (छत) ।

॥ शरदादेरत् ॥ १८ । २ ।

In the word *sarat* (शरत) &c *a* (अ) is substituted for the final consonant as सरअ, (शरत), भिसअ भिषक्,

॥ दिक्प्रावृषो स ॥ १९ । २ ।

एतयोरन्त्य व्यञ्जनस्य सो भवति ।

---

१ सूचमिदं प्राकृत प्रकाशे समरूप दृश्यते। Prakrita Prakasa contains this sutra without any add t on or alterat on (see 8ch 4 of Pra)

२ प्राकृत प्रकाशे सूचमिदं भिन्नार्थक भिन्न स्वरूपञ्च वर्त्तते यथा In Prakrita Prakasa the correspond ng sutra is of different form and teaches us entirely a different thing as शरदो द *d* द is substituted for the final त् of sarat. as शरदो।

३ Prakrita Prakasa contains this sutra in the same form (see 11ch.4)

स 'sa' is substituted for the final sibilant of *dis* (दिश्) and Právrish (प्रावृष्); as दिसो (दिश्), पाउसो (प्रावृट्);

॥ आयुरप्सरसो र्वा ॥ २० ।

एतयो रलयव्यञ्जनस्य सो वा भवति ।

Sa स is optionally substituted for the final consonant of the words *ayush* (आयुष्) and *apsaras* (अप्सरस्). As दीहाउसो, दीहाउ, (दीर्घायु) अच्छरसो, अच्छरा, (अप्सरस्),

॥ मोऽनुस्वारः ॥ २१ । १ ।

अन्त्यमकारस्यानुस्वारो भवति ।

Anusuara (अनुस्वार) is substituted for final *m* (म); as जलं, फलं, क्वचिदनन्त्यस्यापि In some instances *m* म, though not a final one becomes an *anusuara* optionally; as वणम्मि वणंमि (वने),

॥ वास्वरे मश्च ॥ २२ । २ ।

अन्त्यमकारस्य स्वरे परेऽनुस्वारो वा भवति । पक्षे लुगपवादः मस्य मकारस्य ॥

When a vowel immediately follows, the final *m* (म) becomes *Anusuara* optionally. If no *Anusuara* is substituted *m* remains unchanged, or in other words, Sandhi in this case is allowed: as फलं आहरइ,

---

१ आर्हत प्रकाशे सूत्रमिदं किञ्चिद्भिन्नाकारं दृश्यते यथा "मोविन्दुः" (१२च ४) A little difference is seen in the form of the corresponding sutra of Prakrita Prakasa as "mo Vinduh" (12ch 4)

२ एतदपि सूत्रं आर्हत प्रकाशे भिन्नाकृति विद्यते यथा "अचि मश्च" The corresponding sutra of Prakritaprakasa is "Achimaschа" (13ch 4)

फलमाहरद्, (फलमाहरति) :—वक्रलाधिकारात् अन्यस्यापि व्यञ्जनस्य मकारः The option being carried on any other final consonant besides *m* म, also becomes *m* म, as विस्वक् वीसुम्; पृथक् पिहम्, सम्यक् समम् ।

॥ ङ, ञ, ण नो व्यञ्जने ॥ २ २ ॥ १ ।

ङ, ञ, ण, न इत्येतेषां स्थाने व्यञ्जने परेऽनुस्वारो भवति ।

Anuswara is substituted for the nasals ङ, ञ, ण, न when a consonant follows, as —पन्ती, (पङ्क्ति); परमुही, (पराङ् मुख), कचुओ (कञ्चुक); वचण (वञ्चनम्); समुही, (पण्मुख); उक्कण्ठा, (उत्कण्ठा); कसो, (कन्स) अणो, (अनृण);

॥ वक्रादावन्त ॥ २ ४ । २

वक्रादिषु यथादर्शन प्रथमादेः स्वरस्यान्त आगमोरूपोऽनुस्वारो भवति ।

In the words Vakra &c, *Anuswara* is inserted as an *augment* (आगम); as वक (वक्र), तस (चस्र), अस्सू (अश्रु), मस्सू

---

१ प्राकृत प्रकाशे नमोर्हलि" इत्येव सूत्रमस्ति। तद्वृत्तिषु नकारात् अकारलो हलिपरतो विन्दुर्भवति मकारश्च। (१ ष ४) The corresponding sutra of Prakrita Prakasa teaches us that Anuswara is substituted for न न and ण ण only when a cosonant follows, and so also is म म as कसो कमसो (कंस) वच वम्फन (वचन)।

२ In Prakritaprakasa the corresponding sutra is 'वक्रादिषु" (Pra १ ष ४) In Prakrita-kalpa-latika, Vakradi class (वक्रादिगण) is thus enumerated वक्रत्व यथादर्श प्रथम पुष्कादिमुक्तको गृष्टिर्मनस्विनी, सरसं, श्रुतपतिश्च मथा निवसन दर्शनश्चैव वक्रादिश्च समादय ।

(मश्रु); गुंठी (गृष्टि), मथ (मस्तं); पुच्छं (पुच्छ); गुंच्छं (गुच्छ); मुड (मूर्द्धन्); फंसो (स्पर्शः); सुधो (वृक्षः); ककोडो (कर्कोट) कुंपल (कुड्मल); दंसण (दर्शन); वण्णो (वर्ण); अमो (अम्ब); विच्छिओ (वृश्चिक); मंजारो (मार्जार); एषु आद्यस्य; वयसो (वयस्यः); मण मिणी (मनस्विनी); मणंसिला (मन शिला); पडिसुदं (प्रतिश्रुत); पडिसुआ (प्रतिश्रुत्) एषु द्वितीयस्य; उवरि, (उपरि); अहिमुंको (अभिमुक्त)।

॥ क्त्वाद्देर्णस्वोर्वा॥ २५ । ९ ।

क्त्वा त्वादीनां च यो णः सुद्य तयोरनुस्वारोऽन्तो वा भवति।

---

१ प्राकृत प्रकाशेऽभिन्नार्थकमेव सूत्रं वर्तते; यथा क्त्वस्य (२३ अ४) क्त्वा स्थाने ण्ण आदेश। *una* is substituted for ktwá (the affix of the indeclinable past participle) (see pra 23ch 4) यथा घेत्तूण (गृहीत्वा) घोत्तूण (श्रुत्वा) काउण (कृत्वा); दाउण (दत्वा)।

कल्पलतिकायां 'काउणे त्यादिकं क्त्वा स्थाने तुअ तूणौ स्यातां According to Kalpa Latika except a few cases as सुणिऊण (श्रुत्वा) काऊणं (कृत्वा) *tunam* (तूण) and *una* are substituted for the affix ktwá (क्त्वा) as घेतूण घेतूण (गृहीत्वा); कल्पलतिकायां निम्नलिखितानि सूत्राणि सन्ति Kalpa Latika has the following sutras षष्ठाण कापि वक्तव्य यथा घेत्तूण (गृहीत्वा); सोउआण (श्रुत्वा), "क्त्वस्तोर्वंतोर्मन्त । क्त्वस प्रत्ययस्य वन्त स्थाने वन्त स्यात। *Vantah* (वन्त) is substituted for *twat* (क्त्वत्) of the affix *ktwatwat* (क्त्वत्वत) as कयवन्तो (कृतवान्), गयवन्तो (गतवान्);

शौरसेन्यां 'क्त्वः स्थाने दूण दूणौ स्यातां In Saurasení dialect *dúna* (दूण) and *tuna* (तूण) are substituted for the affix *ktwá* (क्त्वा) as भविष्य भोदूण (भूत्वा); पैशाच्यान्तु 'तूणस्यात्' *Paisáchi tuna* is substituted for ktwá (क्त्वा) as भंतूण (भत्वा)।

N ण and *su* ष् of the affixes ktwá (क्त्वा) and *suadi* (स्वादि-सु,चौ &c) have optionally *Anusuara* on their top , as—क्त्वा—काऊण , काऊणं, (क्त्वा); स्वादि—वच्छेण, वच्छेणं (वृचेण) ; वच्छेसु वच्छेसुं (वृचेषु);

॥ विंशत्यादेर्लुक् ॥ २६ । १ । [1]

विंशत्यादीनामनुस्वारस्य लुग्भवति ।

The *Anusvara* (अनुस्वार) of *vinsati* &c is elided as वीसा, (विंशति) ; तीसा (त्रिंशत्) ; सक्कअ (संस्कृत) ; सक्कारो (सत्कार.); सक्कुअ (संस्कृत) ,

॥ मांसादेर्वा ॥ २७ ।

मांसादीनामनुस्वारस्य लुग् वा भवति ।

In such words as *Mánsa* मांस &c the use of *Anusvara* अनुस्वार is optional as मास, मंस (मांस); मासल, मंसल (मांसल); कासं, कंस (कांस) ; पासु, पंसु (पांसु) ; कह, कंह (कथ); एव एवं (एव) ; णूण, णूणं (नून); कि, किं (किम्) ; ᵃदाणिं, दाणिं (इदानी), समुह, संमुह (सम्मुख) ; किसुअ, किंसुअ (किंशुक) ; सीहो, सिंघो (सिंह) ;

---

१ कल्पलतिकायां सूत्रस्यास्यैव रूपमस्ति In kalpalatika the corresponding sutra is as follows "लुगविन्दो विंशति सप्तेषु दीर्घादेः The Anusvara अनुस्वार of such words as *vinsati* and the like is elided and the initial vowels become long, वीसइं वीसा &c, (विंशति), वामनाचार्यस्य मते केवल सप्तसु संख्यासु शब्देषु नित्यमनुस्वार लोपः ।

॥ वर्गेऽन्त्यो वा ॥ २८ । २[१] ।

अनुस्वारस्य वर्गे परे तस्यैव वर्गस्यान्त्यो वा भवति ।

When any consonant of the five classes (वर्ग) immediately follows, *Anuswára* may optionally become the nasal of the class to which the letter belongs, as—पंको, पङ्को (पङ्क.); कञ्चुओ, कंचुओ (कञ्चुक.); मंका, मङ्का (शङ्का); संखो सङ्खो (शङ्खः); संतरइ, सन्तरइ (संतरति); वर्ग इतिकिं Why do we use the word *Barga* in the *sutra*? for in other cases *Anuswára* is not alterable, as किंसुओ, (किंशुक')।

॥ लिङ्गविवेकः ॥

॥ प्रावृट् शरत्तरुण्यः पुंसि ॥ २८ । २ ।

प्रावृट्, शरत्, तरुणि इत्येता शब्दाः पुंसि प्रयोक्तव्याः ।

The words právrish, *sarad*, and tarun1 although feminine are to be used in the *masculine gender* only, as पाउसो (प्रावृट्); सरओ (शरत्); तरुणो (तरुणि');

---

१ In Prakritaprakasa this sutra is more comprehensive as "यदि तद्वर्गेऽन्त्य (२७ सूत्र) i e when any cosonant immediately follows except *h* (ह) and the sibilants Anuswara may optionally be the nasal of the class to which the letter belongs

१ प्राकृत प्रकाशे कल्पलतिकायाञ्च सूत्रद्वयमेव वर्णितं Prakritaprakasa and kalpalatika contain these two sutras as

'न सान्त प्रावृट शरद् पुंसि (Pra 18 ch4)

' न शिरो मनसी (Pra 19 ch1)

॥ न्सामदाम्शिरो नभ. ॥ २ ० । १ ।

दामन्, शिरस्, नभस्, वर्जित सकारान्तं नकारान्तञ्च शब्दरूपं पुंसि प्रयोक्तव्यम्।

Nouns ending in *n* and *s* except *Daman* (दामन्), *Siras*, (शिरस्), and *Nabhas* (नभस्), are to be used in the Masculine gender only the final *n* and *s* being elided (*see sutra* 1(i)

सान्तः-जसो (यशस्); पयो (पयस्); तमो (तमस्); तेजो (तेजस्); सरो (सरस्); नान्त. जन्मो (जन्मन्) नर्म्मो (नर्म्मन्); कर्म्मो (कर्म्मन्); वर्म्मो (वर्म्मन्); अदाम, शिरो नभ इतिकि ? Why did we except the words *Daman*, *Siras*, and *Nabhas* ? examine the following दाम (दाम), शिर (शिरः); नह (नभ); यच्च "वस्त्रं (वचस्); सुमणं (सुमनस्); सर्म्मं (शर्म्मन्), चर्म्मं (चर्म्मन्)" इति दृश्यते तद्वज्ञलाधिकारात्, option being carried on, some nouns of the above mentioned classes are also found in the neuter, as वच, सुमणं &c.

॥ वाऽक्ष्यर्थवचनाद्याः ॥ २१ ।

अक्षिपर्य्यायाः, वचनाद्यश्च शब्दा. पुंसि वा प्रयोक्तव्या. ।

Words having the same meaning with *akshi* (the eye) and those belonging to the *vachana* class, are optionally used in the masculine gender ; as अक्षी, अक्षीणि (अक्षि); अगुल्यादि पाठादक्षिशब्दः खोलिङ्गेऽपि, the word *Akshi* being

१ २१ सूत्रस्यनिम्नक दृश्यतां Look the note on 29 sutra

enumerated among *Anguli* &c., is also used in the feminine gender as एसा अच्छी; चक्खु, चक्खुइं (चक्षुः); णअणो, णअणं (नयनं); लोअणो, लोअणं (लोचनं) १ वचनादि—वअणो, वअणं (वचनं); कुलो, कुलं (कुलं); माहाणो माहाणं (माहात्म्यं); इत्यादि।

"पृष्ठाक्षि प्रश्नाः स्त्रियां वे"ति केचित्, According to some authorities the words *Prishtha* पृष्ठ, *Akshi* अक्षि and *Prasna* प्रश्न are used optionally in the faminine gender, as पुट्ठी, पुट्ठं (पृष्ठं), अच्छी, अच्छं (अक्षि); पण्हा, पण्हो (प्रश्न)।

॥ गुणाद्याः क्लीवे वा ॥ २ २ ।

गुणादयः क्लीवे वा प्रयोक्तव्याः ।

The words *Guna* (गुण) &c, are optionally used in the neuter gender गुणं, गुणो (गुणः); देवं देवो (देव.); मंडलग्गं मंडलग्गो (मंडलाग्रः); करुहं, करुहो (करुहः);

॥ वैमोऽञ्जल्याद्या. स्त्रियाम् ॥ २ २ । २ ।

इमान्ता अञ्जल्यादयश्च शब्दाः स्त्रियां वा प्रयोक्तव्याः ।

Words having the affix *Iman* (इमन्) at the end and *Anjali* &c., are optionally used in the feminine gender,

---

१ The following karika is found in kalpalatika कल्पलतिकायां कारिकेयं दृश्यते "अकल्य. शब्द क्लीवेक्लीवे नान्यत्र कुत्रचित्। पुंक्लीवयोस्तथाख्यात नयनादि तथा परैः।" According to kalpalatika the word Rasmi (रश्मि) is optionally used in the feminine gender as "रश्मि स्त्रियां चेति वक्तव्यं" कल्पलतिका।

२ कल्पलतिकायां अञ्जल्यादिस्थाने 'काश्मीरोष्मसीमशब्दा पठिता। "In this sutra kalpalatika reads the words kasmira, ushma, and sima instead of Anjali &c., "काश्मीरोष्म सीमेमनि च स्त्रियां," and does not mention of option, काश्मीरा, (काश्मीर.); उम्हा उष्म; सीमा सीम;

as – एसा गरिमा, एसो गरिमा, एसा महिमा एसो महिमा, एसा अजली एसो अजली, अजलि पुठाउचि प्रश्न चौर्य निधि विधि रश्मि यनथोत्येता अञ्जल्यादय उत्तपूर्व्वेभ्य पुठादिभ्य शेषा उदा हृियन्त यथा चोरिआ चोरिओ (चार्य्यं), निही (पुस्तो) (निधि), विही (पुस्तो) (विधि), गठो पुस्तो (ग्रन्थो)

॥ वाहोरात ॥ ३ ४ ।

वाऊशब्दस्य स्त्रियामाकारोऽन्तादेशो भवति ।

When the word *Bāu* वाऊ is used in the feminine gender *a* आ is substituted for its u (उ) as वाआ (वाह्), स्त्रियामित्येव when used in the masculine gender its form is *Bau* (वाऊ) ।

॥ विशेषनियमा ॥

॥ अतओविसर्गस्य ३ ५ ।

सस्कृत सत्वणोत्पन्नस्य अत परस्य विसर्गस्य ओ इत्यादेशो भवति ।

When a *visa ga* follows *a* o is substituted for it as सव्वओ (सर्व्वत), पुरओ (पुरत), अग्गओ (अग्रत), मग्गओ (मार्गत), एव सिद्धावस्थापेक्षया It does not matter whether the words really ends in *a* or not as भवओ (भवत), भवतो (भवन्त), मतो (मन्त), छुदो (क्षुत) ।

। निप्रति ओत्परो माल्यस्योर्व्वा ॥ ३ ६ ।

निर प्रति इत्येतौ माल्य शब्दे स्या धातौ च परे यथासख्य ओत् परो इत्यव रूपौ वा भवत । अभदनिद्देश सर्व्वादर्थ ।

O and *Pari* are optionally substituted for *nir* and *Prati* when they are followed by the word *málya* and the root *sthá* respectively, as ओमलं निम्मलं (निर्माल्यं); परिट्ठा, पइट्ठा (प्रतिष्ठा); परिट्ठिअं, पइट्ठिअं (प्रतिष्ठितं)।

॥ आदः ॥ २७।

आदेरित्यधिकारः क, ग, च, जेत्यादिसूत्रात् प्रागविशेषो वेदितव्यः।

By virtue of the authority (अधिकार), *Adeh* is "for the first" is implied in all the succeeding *sutras* down to the *sutra* "ka, ga, cha," &c.

॥ त्यदाद्यव्ययात् तत्-स्वरस्य लुक्॥ २८।

त्यदादेरव्ययाच्च परस्य तयोरेव त्यदाद्यव्ययोरादेः स्वरस्य बहुलं लुग्भवति।

When either a *pronoun* of tyad class or an *avyaya* is followed by a pronoun of the same class or an *avyaya*, the first vowel of the latter is optionally elided; as अम्हेव्व, अम्हेएव्व (वयमेव); जइहं, जइअहं (यद्यहं)।

॥ पदादपेर्व्वा ॥ २९।

पदात् परस्य अपेरव्ययस्यादेर्लुग् वा भवति।

The first vowel of *api* (अपि) is optionally elided when it is preceded by a word, as—तंपि, तमपि; किंपि, किमपि; केणवि, केणावि (केनापि); कहं पि, कहमपि (कथमपि)।

॥ इतेः स्वरात् तश्चिदि ॥ ४० ।

पदात् परस्य 'इते'रव्ययस्यादेर्लुग् वा भवति। स्वरात् परश्च तकारोदिर्भवति।

The first vowel of the word *iti* is optionally elided, when it immediately follows a word, and in the case where the preceding word ends in a vowel, the *t* (त) of the word *iti* (इति) is doubled as—किति, किमिति, जति, यदिति; स्वरात् तहत्ति, पिओत्ति; पुरिसोत्ति, (तयेति, प्रियइति, पुरुष इति)।

॥ लुप्त यरवशषसां दीर्घं ॥ ४१ ।

प्राकृत लक्षणवशाल्लुप्ता याद्या उपर्य्यधो वा येषां शकार, षकार, सकाराणा तेषां आदे. स्वरस्य दीर्घो भवति।

The preceding vowel of *s'* *sh* and *s* becomes long, when *y*, *r*, *v*, *s'*, *sh* or s (as the case may be) adherent to them is elided, as प्रस्य य लोपे (in the case where *y* adherent to *s'* is elided) (पासइ पश्यति), पासवो, (पश्यप), रलोपे (when *r* adherent to *s'* is elided) वीसमइ (विश्राम्यति), वीसामो (विश्राम); सफांस (सस्पर्श); व लोपे (where *v* adherent to *s'* is elided) श्रासो (श्वन). वीसमइ (विश्वसिति); वीसासो (विश्वास); श्र लोपे (where *s'* adherent to *s'* is elided) दूसासणो (दुश्शासन); मणसिला (मनश्शिला); य्य य लोपे (where *y* adherent to *sh* is elided) सीसो (शिष्य); पूसो (पुष्य); मनूसो (मनुष्य); र लोपे (where *r* adherent to *sh* is elided) कासओ (कर्षक); वर्षा (वासा); व लोपे वीसु (विष्वक्); स्न य लोपे (where *y* ad-

herent to s is elided) सास (श्वस), कासइ (कस्यचित्), र लोपे (where r adherent to s is elided) ऊसो (उस्र), व लोपे (where v adherent to s is elided), विकासारो (विकसर), नीसो (निस्र), म लोपे (where s adherent to s is elided) नीमच्छो (निस्सह), न दीर्घानुस्वारादिति प्रतिषेधात् सर्व्वत्रादौ शेषादेशयोर्द्वित्वमिति द्वित्वाभाव ।

॥ अत समृद्ध्यादौ वा ॥ ४ २ । १

समृद्धि इत्येवमादिषु शब्देष्वादेरकारस्य दीर्घो वा भवति।

In the words *samriddhi* &c, the first *a* is optionally changed to *á* as सामिद्धी, समिद्धी, (समृद्धि), पाअड पअड़ (प्रकट), पाडिवआ, पडिवअ (प्रतिपत्), पासुत्त, पसुत्त (प्रसुप्त), पाडिसिद्धी, पडिसिद्धी (प्रतिसिद्धि), सारिच्छो, सरिच्छो (सदृक्ष), माणसी, मणसी (मनस्वी), माणसिणी, मणसिणी (मनस्विनी), आहिजा(आ)इ, अहिजा(आ)इ (अभिजाति), पारोहो, परोहो (प्ररोह), पावास, पवास (प्रवास), पाडिप्फद्धी, पडिप्फद्धी (प्रतिस्पर्द्धी)।

---

१ Prákṛitaprakáśa reads the *sutra* as आ समृद्ध्यादिषु वा (प्र० प्रव०) and the word *asiva* असिव is also included in the *samriddhi* class as आसो असो (अश्व) In Kalpalatá कल्पलतिका the *samriddhi* class is thus enumerated as समृद्धि प्रतिसिद्धि प्रसिद्धि प्रकट सया। सहजस्व प्रतिस्पर्द्धी प्रतिपक्ष मनस्विनी। अभिजाति अहिजस्व समृद्ध्यादिरयंगण ।

अजविधिः ।

॥ दः स्वप्नादौ ॥ ४२ । १

स्वप्न इत्येवमादिष्वादेरस्य दत्त्व भवति ।

In the words *Swapna* &c , i (इ) is substituted for the first *a* (अ). as सिविणो, अर्से उकारोऽपि according to the authority of the rishis *u* (उ) is also substituted for the first a in the word *Swapna* सुविणो (स्वप्न); दुषि, (दृष्ट); वेडिसो (वेतस); विलिअ (वालोक); विअण (वाजनं) मुदंगो (मृदङ्गः); किविणो (कृपण); उत्तिमो (उत्तम); मिरिअ (मरिच), दिण्णं (दत्त), वङलाधिकारात् णत्वाऽभावे न भवति; In cases, where on account of option n has not been substituted for त tta in (Datta) दत्त, i र also is not substituted for the first *a* (अ) as दत्त ।

॥ मयट्य इर्वा ॥ ४३ ।

मयट् प्रत्यये आदे रत स्थाने 'अइ' इत्यादेशो वा भवति ।

In the affix *mayat* (मयट्) *a* (अइ) is optionally substituted for the first *a*, as विसमइओ, विसमओ (विषमय) ।

॥ उज्ञो णत्त्वेऽभिज्ञादौ॥ ५५ ।

अभिज्ञ एवं प्रकारेषु णत्वे कृते ज्ञस्यैवात उत्त्व भवति ।

In the words *abhyna* &c , *u* is substituted for *a* in the syllable *jna* in cases where it takes the form of n ; as अहिणू (अभिज्ञ); सव्वणू (सर्व्वज्ञ); आगमणू (आगमज्ञ); 'णत्वे'

---

१ Prakritaprakasa (प्राकृत प्रकाश) reads this sutra as follows 'इदोषत् पक्व स्वप्न, वेतस, अजन मृदङ्गाकारेषु" (pra 3ch.I) अनयर्थं वेतिसिद्धमिति पाठेन अर्थते" the optionally of the former rule does not apply to this.

In the Saurasini dialect in the words angina and vetasa i is not substituted for the first a (शौरसेन्यां आगत वेतसादिषु अदेति);

दूति किं? why did we say in cases where the syllable *jna* takes the form of ञ? Compare the following अभिञ्ञो सव्वञ्ञो। अभिञ्ञादाविति किं this rule does not apply to the words not belonging to this class; as पञ्ञो (प्राज्ञः); येषां ञस्य णत्ते कृते उत्तं दृश्यते, तेऽभिज्ञादयः We have to understand the *Abhijna class* by means of application of this rule only.

॥ ए ञ्यादौ ॥ ४ ६ । १

ञ्यादिषु आदेरस्य एत्तं भवति।

In the words *sayya* &c e (ए) is substituted for the first *a*; as सेय्या (शय्या); सेंदेरं; (सुंदरं) गेंडुवं (कन्दुकं)।

॥ वाऽर्पो ॥ ४ ७ ।

अर्पयतौ धातौ आदे रस्य ओत्तं वा भवति।

O is *optionally* substituted for the first a in the root *arpi* as ओप्पेदु, अप्पेदु, (अर्पयति); ओप्पिञ्चं, अप्पिञ्चं (अर्पितं)।

॥ खपावुच ॥ ४ ८ ।

खपितौ धातौ आदे रस्य ओत् उच भवति।

The first *a* in the root *svapa* is changed to o or u, as सोवदु, सुवदु, (स्वपिति)।

॥ नात् पुनरादार्वा ॥ ४ ९ ।

न ञः परे पुनः शब्दे आदे रस्य आ, आद, इत्यादेशौ वा भवतः।

---

(1) In Kalpalatika sayyadi class is thus enumerated. "शय्या, सौन्दर्य पर्य्यन्तोत्करापर्य्यन्तपोदग। षण्डोचेत्यादयोज्ञेयाः शय्यादौचस्वदर्शनात्।"

When the word *Punar* immediately follows the word *punar* the first *a* in the former takes sometimes the form of *a* and sometimes that of *á* (आइ) and sometimes it remains unchanged, as पउणा, पउणाइ, पुणे पउण (नप,न)।

॥ वा, अव्ययोत्खातादावदात ॥ ४८ । १

अव्ययेषु उत्खातादिषु च शब्देषु आदे राकारस्य अदा भवति।

In *avyayas* (indeclinable) and *utkhâta* &c, *á* is optionally changed to a, as अव्यय जह, जहा (यथा), तह, तहा, (तथा), अहव, अहवा (अथवा), उत्खातादि उकखअ, उक्खाअ (उत्खात), चमर, चामर (चामर), कलओ, कालओ (कालक), ठविअ ठाविअ (स्थापित), परिठविअ, परिठाविअ (प्रतिस्थापित), सठविअ, सठाविअ (सस्थापित), पउअ, पाउअ (प्राकृत), तलवेण्ट, तालवेण्ट (तालवृन्त), हलिओ हालिओ, (हालिक), णराओ, णाराओ (नाराच), वलआ, वलाआ (वलाका), कुमरो, कुमारो (कुमार), खदअ, खादअ (खादित), 'ब्राह्मणपूर्व्वाक्षयोरपि' This rule may also be applied to

---

१ प्राकृत प्रकाश कल्पलतिकयो सूत्रमेतदित्थ पठ्यते। यथा चदातो यथादिषु वा (१० १) Both Prakritaprakasa and kalpalatika read this sûtra as follows adatoyathad shu va (10cl I)

Kalpalatika thus enumerates the yatha class.— यथा तथा तालवृन्त प्राकृतोत्खात चामर। चाटुप्रहार प्रहार प्रवाहा हालिक लया। आकारय कुमारय माञ्जारयकलोदिनि। सस्थापित खादितश्च मर लघ्वेवमादय।

the words bráhmana and purbáhna ; as बह्मण, बाह्मणो (ब्राह्मण:) ; पुव्वको पुव्वाको (पूर्वाह्ण.) । १

॥ घज वृद्धेर्वा ॥ ५० ।

घज निमित्तो यो वृद्धिरूप आकार आदिभूतस्य तस्य अद्वा भवति ।

a is optionally substituted for the *á* which owes its existence to the action of the affix ghan (घञ्) *as* पवहो, पवाहो (प्रवाह)[1] ; पअरो, पआरो (प्रकार)[2] ; २ क्वचिन्न भवति this rule does not apply to some words such as रागो राओ ।

॥ मांसादिष्वनुस्वारे ॥ ५१ ।

---

१ प्राकृतप्रकाश कल्पलतिकायोर्मते वक्ष्यमाणानामपि वाक्यानां विकल्पेनात्व भवति । According to prakritaprakas a and kalpalatika this rule may also be applied to the following words such as—प्रसार प्रचार दावाग्नि चाटु मार्जार मराल प्रवाह । क्रमेण यथा, पत्थरो पत्थारो पहारो पहरो ; दवग्गी, दावग्गी ; चडु चाडु ; मज्जारो मज्जारो ; मरलो, मरालो ; पवहो पवाहो । कल्प लतिकायां स्थापितादेर्नित्यमित्यपि सूत्रान्तरमस्ति । Kalpalatika contains a supplimentary rule that in the words sthapita &c, *a* is always substituted for the first *á*, as ठविअ (स्थापित) ; पत्थर ; (पाथर) महुरीअ (माधुर्य), सौरसेन्यादौ क्वचिदत्व निषिद्ध । In Saurasení &c, such substitution is prohibited in some instances, as जधा, (यथा) ; तधा, (तथा) , &c

२ प्राकृत प्रकाशादौ प्रवाह प्रहारादय कतिपय घञन्त शब्दा यथाप्राप्तमिविष्टा यत्तु सूत्रेणानेन घञन्तमात्र । In prákritaprakasa &c, only a few words *such as* Prabáha, Prakára &c, are included in the *yathá* class, but here we find a *sutra* to be applied to all the words having the affix ghan generally

मांस प्रकारेष्वनुस्वारे सत्यादेरातोऽङ्गवति ।

In the word *Mánsa* &c., *a* is substituted for the first *á* in those cases only when the *Anuscara* adherent to the same is not elided (see sutra 29 chap. I) as मंसं (मांसं); पंसू (पांशुः); पंसणो (पांसनः); कंसं (कांसं); कंसिओ (कांसिकः); वंसिओ (वांसिकः); संसिधिओ (सांसिद्धिकः); संजत्तिओ (सांयात्रिकः); अनुस्वार इति किं ? The *limitation in the rule emplies that* it does not apply to cases where *Anuswara* is elided *as* मासं, पासू इत्यादि ।

॥ दः सदादिषु ॥ ५२ ।

सदादिषु शब्देषु आत इत्वं वा भवति ।

In the word *sadá* &c, *i* इ is optionally substituted for *á as* सइ, सआ (सदा); तइ तआ (तदा); जइ, जआ (यदा); णिसिअरो णिसाअरो (निशाचरः) । १

॥ आर्यायां र्यं ऊः श्वश्र्वां ॥ ५३ ।

श्वश्र्वां वाच्यायां आर्यांशब्दे र्यस्थान ऊत्वं भवति ।

When the word *A'ryá* is used in the sense of mother-in-law, *u* is substituted for *á* in *ryá as* ऊआ, श्वश्रूमिति किं ? why did we say when it is used in the sense of mother-in-law ? Compare the following अज्जा आर्यां श्रेष्ठा इत्यर्थः ।

---

१ प्राकृत प्रकाश बसन्तरतिकादौ "इत्सदादिषु" इत्येव स्वरूपमस्ति । Prakritaprakasa &c., read it as "itsadádishu".

॥ मात्रटि वा ॥ ५४ ।

मात्रट् प्रत्यये आत एद् वा भवति ।

The *á* of the affix *Mátrat* is optionally changed to *é*, as एत्तिअमेत्त, एत्तिअमत्तं (एतावन्मात्र), वछलाधिकारात् कचिन्मात्र शब्देऽपि, The law of option being applied, the substitution of *é* for *á* also takes place in the word *Mátra*, as भोअणमेत्त (भोजनमात्रं)।

॥ ह्रस्व संयोगे ॥ ५५ ।

संयोगे परे दीर्घस्य च यथादर्शन ह्रस्वो भवति ।

A long vowel immediately followed by a conjunct is sometimes found to become short as अव (आप), नव (नाम), विरहग्गी (विरहाग्नि), अम्ह (आर्य) मुनिंदो (मुनीन्द्र); तित्थ (तीर्थ); गुरुमापा (गुरुमापा), चुल्ल (चूल), णरिंदो (नरेन्द्र); मिलिच्छो (म्लेच्छ), अहरट्ठ (अधरोष्ठ), नीलुप्पल (नीलोत्पल), संयोग इतिकि? why did we say when a conjuct immediately follows? Compare following आयासो (आयास)।

॥ इत एदा ॥ ५५ । १

संयोग इति वर्तते आदेरिकारस्य संयोगे परे एकारो वा भवति[1]।

When a conjunct immediately follows, the first *i* in a word becomes *é* as—पेण्ड, पिण्ड (पिण्ड), पेद्दा, णिद्दा

---

१ प्राकृत प्रकाशे कल्पलतिकायाच्च सूत्रमिद मित्थ वर्णते यथा "इत्पिण्डसमेषु" Prakrita Prakasa and Kalpalatika read this as follows '*itpindasamesu*' In words like *pinda* &c *e* is optionally substituted for the first *i*

(निद्रा); सेंदूरं, सिंदूरं (सिन्दूरं); धम्मेल्लं, धम्मिल्लं (धम्मिल्लं); वेण्हु, विण्हु (विष्णुः); पेट्ठं पिट्ठं (पृष्ठं) चेण्हं, चिण्हं (चिह्न); वेल्लं, विल्लं (विल्वं)। २

॥ अ इतौ तौ वाक्यादौ ॥ ५६ ॥ २ ॥

वाक्यादिभूते इतिशब्दे यस्त स्तत्सम्बन्धिन इकारस्याकारो भवति।

When the word *iti* comes before a sentence, *a* is substituted for *i* adherent to *t* *as* इत्र जं पिअवमाणे (इति यत् प्रियावमाने), इत्र उअह अण्ह वअणं (इतिपश्यतान्यया-वचनं), वाक्यादाविति किं? From the restriction in the rule we infer that it does not hold in a case where *iti* does not begin a sentance *as* पिअोत्ति (प्रिय इति); पुरिसोत्ति (पुरुष इति)।

॥ र-लुकि निरः ॥ ५७।

निर उपसर्गस्य रेफ लोपे सति इत ईकारो भवति।

Where *r* in the *prefix nir* is elided, *i'* is substituted for *i* adherent to *n* in the same *as*, णीमहो (निर्महः); णीमामो

---

१ समग्रहण सयोग परस्योपलक्षणार्थं the word *sama* or 'like' is used to indicate that the rule only applies when *r* is followed by a conjunc consonant.

शौरसेनी भाषादौ "विष्णादिष्वेव" न भवति। In saurasenidc, no such substitution takes place as विण्ह' घस्किअ।

(२) The only difference between this *Sutra* and that of *Prakrita prakása* is, that the latter reads "*Padá lau*" instead of Vakyadau as here

(निःश्वासः); सुंकीनिकिं? Why is the elision of *r* a condition for the application of this rule? examine the following, णिरओ (निरयः); णिरुज्झो (निरुद्धः)।

॥ द्विन्योरुत् ॥ ५८।

द्वि शब्दे नावुपसर्गे च इत उद्भवति।

u is substituted for *i* in the word *dwi* and the prefix *ni*, as द्वि—दुआइं दुवे (दौ); दुवअणं (द्विवचनं); बहुलाधिकारात् कचिदिकल्पः, as option continues throughout, this rule holds but optionally in some instances; as दुउणो दिउणो (द्विगुणः); दुइओ, दिउओ (द्वितीयः); कचिन्न भवति। This rule does not apply to some instances at all, as दिओ (द्विजः); दिरओ (द्विरदः); कचिदोत्वमपि in some instances o' is also substituted for *i* as दोवअण (द्विवचन); नि-णुमज्जइ (निमज्जति); णुमणो (निमग्नः); कचिन्न भवति, the rule has also some exceptions as णिवडइ (निपतति),

॥ ओष द्विधाहस्तः ॥ ५९ ॥ १

द्विधा शब्दे हस्त धातोः प्रयोगे स्त ओअं अकारादुत्वं च भवति।

O' or *u* is optionally substituted for *i* in the word *Dwidha*' when used with the root *krip* as दोहाकिअं, दोहाइअं, दुहाइअं, (द्विधाकृतं); दोहाइज्जइ, दुहाइज्जइ (द्विधा क्रियते); एस इतिकिं? why did we say "when used with the root krip? Compare following दिहागअं (द्विधागतं); कचित्

---

१ अस्य सूत्रस्य वृत्तिः "ओष द्विधा हस्त" इत्येतावती। (प्र० १६०)।

केवलस्यापि sometimes this rule does apply to the word dwidhá even when without kṛin, as दुहा ।

॥ पानीयादिष्वित् ॥ ६ ० । १

पानीयादिषु शब्देषु दैतदङ्गवति ।

In the words Pánfya, &c ; becomes short (i) as—

प्राकृत	संस्कृत	प्राकृत	संस्कृत
पाणिअ	पानीय	करिसो	करीषो
अलिअ	अलीक	सिरिसो	शिरीष.
जिअइ	जीवति	दुइअ	द्वितीय
जिअउ	जीवतु	तइअ	तृतीय
विलिअ	व्यलीक	गहिर २	गभीर
उवणिअ	उपनीत	आणिअ	आनीत
* पदिविअ	प्रदिपित	ओसिअतो	अवसीदन्
पसीद	प्रसाद	गहिअ	गृहीत
वम्मिओ	वल्मीक	तआणि	तदानी

वृत्तलाधिकारादेषु कचिन्नित्य कचिद्विकल्प

Under the extensive option previously noticed this rule is found to apply invariably to some words of this class and optionally to others as पाणीअ, अलीअ जीअइ;

---

१ प्राकृत प्रकाश इदीत पानीयादिषु (१८ ९) इत्येव सूचयति। *Prákrita Prakás a* does not include the following words *as* उपनीत आनीत जीवतु जीवति प्रदीपित प्रसीद शिरीष गृहीत वल्मीक अवसीदन् in the *Pá ja class* कल्पलतिकाया पानीयगणस्य निर्दिष्ट Kalpalatiká thus enumerates the *Pánfya* class पानीय पीडिता लीक द्वितीयच तृतीयक तथागृहीत मानीत गभीरच करीषवत इदानीच मदानीच पानियादिगणो यथा।

२ गहेर हिन्दी।

॥ तीर्थे हे ॥ ६ २ । २

तीर्थ शब्दे हे सति दृत ऊत्वं भवति ।

In the word tirtha *ú* is substituted for *i* in cases where *rtha* (र्थ) is replaced by *ha* (ह) as तूहं । 'हे' इति किं from the condition attached we infer that this rule does not apply where *rtha* is not replaced by *ha* (ह) as तित्थं ।

॥ उतोऽम्मुकुलादिषु ॥ ६ २ । २

मुकुल इत्येवमादिषु शब्देषु आदेरुतोऽत्वं भवति ।

In the words Mukula, &c *a* is substituted for the first *u* as.

प्रा०	सं	प्रा०	सं	प्रा०	सं
मउलं	मुकुलं	मज्झो	मुकुरः	अगरुं	अगुरुः
गरुई	गुर्वी	मउरो		सोअमलं	सौकुमार्यं
गलोई	गुडुची	जऊट्ठिलो	युधिष्ठिरः		
		जट्ठिलो			

क्वचिदाकारोऽपि In some cases *á* is also substituted for the first *u* ; as विद्वाओ (विद्वुतः)।

॥ गुरौ के वा ॥ ६ ३ । ३

गुरौ स्वार्थे के सति आदेरुतोऽद्वा भवति ।

---

१ केषाञ्चिन्मते उद्गीर्ण शब्दस्यापि इत उत् भवति । According to some in the word *Udgirna* also *u* is substituted for *i* as उग्गुण ।

२ प्राकृत प्रकाशे "चन्मुकुटादिषु" इत्येव सूत्ररूपं विद्यते । In Kalpalatiká Mukuta class is thus enumerated (कल्पलतिकायां मुकुटादिगणो यथा) । मुकुट, कर्बुर, गुर्वी, सौकुमार्यं युधिष्ठिरः, गुरुकश्चोपरीत्यादौ मुकुटादिषूलचयेत् । कर्बुरशब्दस्य कब्बरमिलिरूपम् ।

३ प्राकृत प्रकाशे "उपरि" "गरु" शब्दौ मुकुटादिष्वन्तर्भाविनौ तेन न तयोर्विकल्पः In Prakritaprakás'a the words *upari* and *guru* are included in the *mukuta* class so the substitution invariably takes place to them.

In the word Gunda when the superfluous affix La (क) *does not affect its meaning the first u is changed to* a; as गरुओ, गुरुओ (गुरुकः); कदूतिकिं। when the affix *La* affects its meaning the rule does not apply, as गुरुओ (गुरुक) meaning a lesser *Gu u.*

॥ ऊतोऽनुत्साहोच्छन्नेत्सच्छे ॥

उत्साह, उच्छन्नवर्जिते शब्दे यः त्सः च्छ श्च तयोः परयो रादे रुत ऊद्भवति।

When the initial *u* of a word is followed by *ts* or *chch* it changes to *ú* (ऊ). The words utsáha and uchchhanna are excepted, *as* ऊसुओ (उत्सुकः); ऊसवो (उत्सवः) ऊसवो (उत्सवः); ऊसिओ (उत्सिक्तः); ऊच्छुओ (उच्छुकः)-ऊच्छुकायसात् सः); अनुत्साहोच्छन्न इति किं? Why did we except the words *utsáha* and *uchchhanna*? Compare the following उच्छाहो, उच्छण्णो;

॥ लुंकि दुरोवा ॥

दुरुपसर्गस्य रेफलोपेसति उत ऊत्वं वा भवति।

Where r of the prefix *dur* is elided, *u* is optionally lengthened as दूसहो, दुसहो (दुःसहः); दूहओ दुहओ (दूर्भगः); लुंकीतिकिं? Thus rule does not apply when *r* is not elided, as दुस्सहो विरहो।

॥ ओत संयोगे ॥ ६ ४ । १ ।[1]

संयोगेपरे आदेरत ओत्वं भवति।

---

१ प्राकृत प्रकाशे "एत् चोद्युतरूपेषु" (प्रा० १०।) इत्येव सूत्रमस्ति। Though the corresponding *Sutra* of the Prakritaprakáśa does not seem at first,

When the first u of a word is immediately followed by a conjunct, it is changed to ó as तोण्ड (तुण्ड) ; मोण्ड (मुण्डं) ; पोक्खरं (पुष्कर) ; कोट्टिमं (कुट्टिम) , पोत्थअ (पुस्तकं) लोद्धओ (लुब्धकः), मोत्ता (मुक्ता) ; वोक्कंतं (व्युत्क्रान्त) ; कोतलो (कुन्तलः) ; १ ।

॥ वहतोऽत् ॥ ६ ५ ।

आदेरिकारस्यात्वं भवति।

A' is substituted for ri in the first syllable of a word as घअं (घृत) , तण (तृण) , कअ (कृत) , वसहो (वृषभ') ; मओ (मृगः, म्रतोवा) , वद्धो (वृद्धः) , घट्ठी (घृष्ट') ।

॥ दृत् क्रपादौ ॥ ६ ६ । १ ।

क्रपा इत्येवमादिषु शब्देषु आदे ऋत दृत्वं भवति ।

---

so comprehensive the explanation of the commentator removes the, doubt as क्रपयहण संयोग परलक्षणार्थं The word *rupa* or like is used in the *Sutra* to indicate that the u must be followed by a conjunct consonant कल्पलतिकायां तुण्डादिगणो यथा Kalpalatika thus enumerates Tun ladi class as तुण्ड, कुट्टिम, कुद्दाल, मुक्ता मुहर, लुब्धका । पुस्तकस्यैवमन्येषि कुक्की कुन्तल, पुषकर ।

शौरसेन्यां षोत्वस्य नित्यता नास्ति , In Sauraseni option is male for such substitution.

१ प्राकृत प्रकाशे 'दृढ्यादिषु" (पृ० ९८१) इत्यव क्वचमस्ति । Prakritaprakása reads rishyadi instead of kripádi कल्पलतिकायां ऋष्यादिगणो यथा Kalpalatiká thus enumerates the rishyadi class ऋष्यादिषु दृनि कृत्वा घट्ठो, वृषभ, मूषिक । दृषय, दृषुलो, गृध्रो मृगाङ्को मरुण, कृषि । दृष्टि, दृंढो, दृतो, गृष्टि, दृष्ण कृत दृषय । संज्ञावाचक कृष्णोऽयमृष्यादिगण दृंढ ।

In the words *kripa'* &c. *ri* is substituted for the initial ri *as*

प्रा०	सं०	प्रा०	सं०	प्रा०	सं०
किवा	कृपा	हिअअ	हृदयं	मिट्ठं	मृष्टं
दिट्ठं	दृष्टं	दिट्ठी	दृष्टिः	मिट्ठं	सृष्टं
सिट्ठि	सृष्टिः	गिट्ठी	गृष्टिः	पित्थि	पृथ्वी
भिऊ	भृगुः	भिंगो	भृङ्गः	भिंगारो	भृङ्गारः
सिङ्गारो	शृङ्गारः	सियालो	शृगालः	घिणा	घृणा
घुसिणं	घुसृणं	विढ्ढी	वृद्धिः	ममिट्ठी	ममृद्धिः
वूढ्ढी	वृद्धिः	गिढ्ढी	गृद्धिः	किमी	कृमिः
किसाणू	कृशानुः	किमरी	कृमरः	किच्छं	कृच्छं
किई	कृतिः	धिई	धृतिः	किवो	कृपः
किवणो	कृपणः	किवाणं	कृपाणः	विञ्चुओ	वृश्चिकः
तिप्पं	तृप्तं	किमिओ	कृपितः	निवो	नृपः
किच्चं	कृत्यं	वित्तं	वृत्तं	वित्ती	वृत्तिः
हिअ	हृत	वाहित्तं	व्याहृतं	विहिओ	वृहितः
विसी	वृषिः	इसी	ऋषिः	विहा	स्पृहा
सङ्क	सङ्कल्	विंतिणहो	विष्टपः	उक्किट्ठं	उत्कृष्टं[1]

---

[1] कल्पलिकामते निम्नलिखितेषु शब्देषु ऋतेरिदादेशः। According to kalpalatika 'i' is invariably substituted for ṛi in the following words as—मृग मृगः, शृगाल शृगालः, कृपाण कृपाणः। शृङ्गाल शब्दे शृगिरिति विशेषः। ममृद्धि ममृद्धिः, कृमि कृमिः, शृङ्गारकुलदेवादौ नित्यमेव शृङ्गारः। अन्यत्र विकल्पः। It follows from this that in all other words the substitution takes place optionally as किसे वसे (इत)।

कल्पलतिकामते विष्णु-वाचिनि कृष्ण शब्दे च विकल्पेनेत्वं भवति ; According to Kalpalatika when the word *krishna* means *vishnu*, *i* is optionally substituted for ṛi *as* कण्हो, कण्हो (कृष्णः) ;

॥ पृष्ठे वाऽनुत्तरपदे ॥ ६ ६ ।

॥ पृष्ठशब्देऽनुत्तरपदे ऋत इङ्भवति वा ।

When the word *Pṛishtha* is not preceded by any other words *ie* does not stand as a last word in a compound, the ri optionally becomes *i* ; *as* पिट्ठं, पट्ठं (पृष्टं) ; अनुत्तरपद इति किं ? Why did we say when it is not preceded by any other word ? Examine the following ; महिविट्ठं (मही-पृष्ठं) ;

॥ उदृत्वादौ ॥ ६ ७ । १ ।

ऋतु इत्यादिषु शब्देषु आदे र्ऋत उङ्भवति ।

In ṛitu &c. *u* is substituted for the first ri *as* :

प्रा०	सं०	प्रा०	सं०	प्रा०	सं०
उदू	ऋतु	परामुट्ठो	परामृष्टः	पुट्ठं	पृष्ठं
		पउट्ठं	प्रवृष्ठं	पुहुद पुहवी	पृथिवी
पउत्ती	प्रवृत्तिः	पाउसो	प्रावृष्	पाउअं	प्रावृतं

---

१ प्राकृत प्रकाशे 'उदृत्वादिष्वित्येवं दृश्यते (प्रा०१८।) *Prakritaprakasa* puts *ritvadi* in plural instead of *singular*, *as* ऋत्वादिषु, Ritvadi is thus enumerated in *Kalpalatika* (कल्पलतिकायां 'ऋत्वादिगणो यथा। ऋतु, वृन्दं, वृक्षो निभृत, घृत', परभृतो मृतः, प्रावृट्, पृथिवी गान्धो, माहवा धाहवश्च यथा। मृष्टा पृथिवी : ऋक्षाश्च भल्लाश्च ऋक्षाः। ऋक्षाणां प्रकृतिः इत्र वृन्दादयः परं ऋषानुसारतो ज्ञेयाः।

प्रा०	स०	प्रा०	स०	प्रा०	स०
भुद्र	भृति	पज्जदि	प्रभृति	पाज्जद	प्रामृत
परज्झो	परभृत	णिज्झ	निभृत	णिज्झ	निवृत
		णिज्जद			
विउस्स	विवृत	भवुद	भवृत	वुत्तातो	वृत्तान्त
णिव्वुस्स	निर्वृत	णिव्वुद	निर्वृति	वुदं	वृन्द
णिव्वुद					
वुदावण	वृन्दावन	वुड्ढो	वृद्ध	वुड्ढी	वृद्धि
उसहो	ऋषभ	मुणाल	मृणाल	उजु	ऋजु
जामाउस्सो	जामातृक	माउस्सा	मातृका	माऊ	माता
जामाउस्सो				मादु	
भाउस्सो	भ्रातृक	पिउस्सो	पितृक	पुढवी	पृथ्वी

According to others, the ṛ of *mṛganka* also is optionally changed to *u*, मृगाङ्के च विकल्पेनोत्वमिच्छन्ति केचित् यथा मुअङ्को, मअङ्को ,

॥ गोणान्त्यस्य ॥ ६८ ।

गोणपदस्य यौऽन्त्य ऋत् तस्य उद्भवति ।

The final ṛ in the dependant (गौण) of two words forming a compound (समास) is changed to u, as माउ(दु) मण्डल (मातृमण्डल) , माउ(दु) घर (मातृगृह) , पिउवण (पितृवन) ,

॥ मातुरिद्वा ॥ ६९ ।

मातृशब्दस्य गौणस्य ऋत इद्वा भवति ।

When the word *mātṛ* is compounded with any other word and stands dependant to the same, ṛ is optionally

substituted for its ri, as माइहर, माउहर (माटगृह), क्वचिद् गौणस्यापि sometimes this rule is applied to it even when it stands single, as माइणो (मातृ),

॥ रि. केवलस्य ॥ ७० ॥ १

केवलस्य व्यञ्जनेनासपृक्तस्य भृतो रिगदेशो भवति।

The initial vowel ri (ऋ) of a word when not adherent to any letter takes the form of ri (रि), as रिद्धी, (ऋद्धि); रिणु, रिजु, रिसभ रिसु, रिसिणु विकल्पेन रिरादेशो भवति। This rule is optionally applied to words rina &c, as रिण (ऋण), रिज्जु, उज्जू (ऋजु); रिसहो, उसहो (ऋषभ); रिऊ, उदू (ऋतु); रिसी, इसी (ऋषि)।

॥ दृश क्विप् टक्सक ॥ ७१ ।

क्विप्, टक्, सक्, इत्येतदन्तस्य[1] दृशोधातो भृतो रिरादेशो भवति।

When the root *Dris* takes the krit suffixes of *kwip tak* and *sak*, the vowel *ri* adherent to *d* changes into the form of *ri* (रि), as एआरिसो, तारिसो, मरिसो, मरिच्छो, एरिसो, केरिसो, अम्हारिसो, तुम्हारिसो, टक्, सक्, माङ्चर्य्यात् त्यदाद्यन्त्यादिष्टञविहित क्विविह गृह्यते। २

As the suffix kwip is mentioned here along with *tak* and *sak*, we are to infer that it is in reference to sútra त्यदाद्यन्त्यादि, in other words the rule applies only

---

१ In Prakritaprakasa this sutra appears as 'भयुक्तस्य रि'।

२ The corresponding rule of Prakritaprakasa is more comprehensive as—The syllable *ri* is sometimes substituted for an initial ri even when it is not connected with another letter शौरसेन्या यादृशादीनां जादिश इत्यादिरेव भवति। In the sauraseni the words यादृश &c assume the form of जादिश &c., as जादिशं तादिशं। अपभ्रंशे In the apabhransa-जइसु तइसु भित्यादि; जैसाम्यां जातिभ्यां तातिभ्यां भित्यादि;

प्रा०	स०	प्रा०	स०	प्रा०	स०
भुद्ध	भृतिः	पड्डदि	प्रभृति	पाड्डदं	प्राभृत
परुअत्थो	परभृत.	णिड्डअं णिड्डदं	निभृतं	णिउअं	निवृत
विउअं	विवृत	संवुदं	संवृत	वुत्तांतो	वृत्तान्तः
णिव्वुअ णिव्वुदं	निर्वृत	णिव्वुद	निर्वृतिः	वुद	वृन्दं
वुंदावण	वृन्दावन	वुड्ढो	वृद्धः	वुड्ढी	वृद्धिः
उसहो	ऋषभः	मुणालं	मृणाल	उजु	ऋजु.
जामाउओ जामादुओ	जामातृकः	माउआ	मातृका	माउ मादु	माता

भाउओ भातृकः पिउओ पितृकः पुढवी पृथ्वी

According to others, the ṛi of *mṛgaṅka* also is optionally changed to *u*, मृगाङ्के पि विकल्पेनोत्वमिच्छन्ति केचित् यथा मुअंको, मअंको ;

॥ गौणान्त्यस्य ॥ ६८ ।

गौणपदस्य योऽन्त्य ऋत् तस्य उद्भवति ।

The final ṛi in the dependant (गौण) of two words forming a compound (समास) is changed to u, *as* माउ(दु)-मण्डलं (मातृमण्डल) ; माउ(दु) घर (मातृगृह) ; पिउवणं (पितृवन) ;

॥ मातृरिदा ॥ ६९ ।

मातृशब्दस्य गौणस्य ऋत इदा भवति ।

When the word *mātṛi* is compounded with any other word and stands dependant to the same, ṛ is optionally

substituted for its ri, *as* माइहरं, माउहरं (मातृगृह) ; क्वचिद-नौक्तस्यापि sometimes this rule *is applied to it even when* it stands single, *as* माइणो (मातृ) ,

॥ रिः केवलस्य ॥ ७० ॥ १

केवलस्य व्यञ्जनेनासंपृक्तस्य ऋतो रिरादेशो भवति।

The initial vowel ri (ऋ) of a word when not adherent *to any letter takes the form of ri* (रि) ; *as* रिद्धी, (ऋद्धिः) ; ऋण, ऋजु, ऋषभ ऋतु, ऋषि विकल्पेन रिरादेशो भवति। This rule is optionally applied to words rina &c; as रिणं (ऋणं) , रिज्जु, उज्जू (ऋजुः) ; रिसहो, उसहो (ऋषभः) ; रिऊ, उदू (ऋतु) ; रिसी, इसी (ऋषिः)।

॥ दृश. क्विप् टक्सकः ॥ ७१ ।

क्विप्, टक्, सक्, इत्येतदन्तस्य 'दृशोर्धातो ऋतो रिरादेशो भवति ।

When the root *Drís'* takes the krit suffixes of *kwip tak* and *sak*, the vowel ri adherent to *d* changes into the form of ri (रि) ; as एआरिसो, तारिसो, मरिसो, मरिच्छो, एरिसो, केरिसो, अण्णारिसो, अम्हारिसो, तुम्हारिसो, टक्, सक्, साहचर्य्यात् त्यदाद्यन्त्यादिसूत्रविहितः क्विप्च गृह्यते । २

As the suffix kwip is mentioned here along with *tak and sak*, we *are to infer that it is in reference to* sútra त्यदाद्यन्त्यादि ; in other words the rule applies only

---

१ In Prakritaprakasa this sutra appears as 'ऋतुनस्य रि ।

२ The corresponding rule of Prakritaprakasa is more comprehensive as—The syllable ri is sometimes substituted for an initial ri even when it is not connected with another letter शौरसेन्या यादृश दीनां आदिश इत्यादिरूप भवति । In the sauraseni the words यादृश &c assume the form of आदिश &c., as आदिश तादिश । अपभ्रंशे In the apabhrans a-अदृश, तदृश मित्यादि ; वैणाच्या आदिस, तादिस मित्यादि ,

where the root dris' takes the suffix kwip coupled with the pronoun *Tyad* class

We find an extra rule in kalpalatika as "Lritah kebalasya" When the syllable *Lri* is not connected with any consonant, *Li* is substituted for it as लृकार लिकारो। कल्पलतिकायां वर्णान्तरायुक्तस्य लृकारस्य लि स्यादिति पाठोदृश्यते।

॥ ऐत एत्॥ ७२।

ऐकारस्यादौ वर्त्तमानस्य एत्त्व भवति।

e (ए) is substituted for the first ai (ऐ) in a word as मेलो (शैल), चेत्त, चेच (चैत्य); एरावणो (ऐरावण); तेभुक्क (त्रैलोक्य), केलासो (कैलास); केढवो (कैतव), वेइव्व (वैधव्य)।

॥ अइ दैत्यादौ ॥ ७३। १

दैत्य इत्येव मादिषु च ऐतो अइ इत्यादेशो भवति। एत्त्वापवाद।

In the words daitya (दैत्य) &c ai (अइ) and not (ए) is substituted for ai ऐ as दइचो, (दैत्य) दइण (दैन्य); अइसरिअ (ऐश्वर्य), भइरवो (भैरव), दइवअ (दैवत), वइआलीओ (वैतालीक), वइएसो (वैदेश), वइएहो (वैदेह); वइअवभो

---

१ In Prakritaprakasa this sutra is given in a different form as 'दैत्यादिष्वइ' but having same meaning kalpalatika thus enumerates *Daityadi* class (दैत्यादिवर्ग)।

दैत्यादौ चैत्र चैलाय चैरम्पायन चैलवा।
वैर वैदेह वैदेश, चैत्र चैधविका वपि॥
दैत्यादिष्वपि विज्ञेया स्तथा चैद्यनिवादद।

According to Hemchandra this rule applies optionally to चैद्यनिवादद।

(वैदर्भं); वद्दस्साणरो (वैश्वानरः) कद्दअवं (कैतवं); वद्दसाहो (वैशाख°); वद्दमालो (वैशाल.) इत्यादि।

॥ वैरादौवा ॥ ७४ । १

वैरादिष्वैतोऽद्द (अद्द) रादेशो वा भवति।

In the words Vaira &c, *a-i* अद्द is optionally substituted for *ai*, as वद्दरं, वेरं (वैरं); कद्दलासो, केलासो (कैलासः); कद्दरवं केरवं (कैरव); वद्दमवणो, वेमवणो (वैश्रवणः), वद्दमपाअणो, वेसंपाअणो (वैशम्पायनः); वद्दआलिओ, वेआलिओ (वैतालिक); वद्दसिओ, वेसिओ (वैशिकः); चद्दत्तो, चेत्तो (चैत्र);

॥ औत ओत् ॥ ७५ ।

औकारस्यादे रोङ्गवति।

Initial *au* चौ of a word changes to *o* (चो) as, कोमुई (कौमुदी); जोव्वणं, (यौवन); कोत्थुहो (कौस्तुभ); कोसंवी (कौशाम्बी); कोचो (क्रौञ्चः); कोसिओ (कौशिक); सोहग्गं (सौभाग्य); दोहग्ग (दौर्भाग्य); गोदमो (गौतमः)।

॥ उत् सौन्दर्य्यादौ ॥ ७६ ।

सौन्दर्य्यादिषु शब्देषु औत उद्भवति।

In the words Soundarya सौन्दर्य्य (beauty) &c u (उ) is substituted for *au* चौ as मुदेर, मुंदरिअ, (सौन्दर्य्य); मुडो

---

१ We find the following karika in kalpalatika instead of a separate *sutra* as दैर, कैतव चैवाय कैलास देव भैरवा। अदिच्छन्ति विकल्पेन च कोविदा। गौरश्रेण्यां देवे भैषविधि, in saurasini this rule is not applied to the word देव।

२ Kalpalatika thus enumerates saundarya class (कल्पलतिकाया सौन्दर्य्यादयो) यथा—

सौन्दर्य्य गौण्डिको दौवारिक गौडोपरिष्टक।
कौशेय पौरव पौलोमि कौञ्च दौलाधिकाद्य॥

where the root dris' takes the suffix kwip coupled with the *pronoun Tyad* class.

We find an extra rule in kalpalatika as "Lritah kebalasya." When the syllable *Lri* is not connectrd with any consonant, *Li* is substituted for it as लृकार लिकारो। कल्पलतिकायां वर्णान्तरामंयुक्तस्य लृकारस्य लिः स्यादिति पाठोदृश्यते।

॥ ऐतः एत् ॥ ७२ ।

ऐकारस्यादौ वर्त्तमानस्य एत्वं भवति।

e (ए) *is substituted for the first ai* (ऐ) in a word as सेलो (शैलः); सेत्तं, सेच्चं (शैत्यं); एरावणो (ऐरावणः); तेलुक्कं (त्रैलोक्यं); केलासो (कैलासः); केढवो (कैतवः); वेइब्बं (वैधव्यं)।

॥ अइ दैत्यादौ ॥ ७३ । १

दैत्य इत्येव मादिषु च ऐतो अइ इत्यादेशो भवति। एत्वापवादः।

In the words daitya (दैत्य) &c, a-i (अइ) and not (ए) is substituted for ai ऐ as अइरावो, (दैत्यः) अइण्णं (दैन्यं); अइसरिअं (ऐश्वर्य्यं); भइरवो (भैरवः); अइवअं (दैवतं); अइआलीओ (वैतालीकः); अइएसो (वैदेशः); अइएहो (वैदेहः); अइअवभो

---

* In *Prakritaprakasa* this *sútra* is given in a *different form* as "दैत्यादिष्वइ" but having same meaning, kalpalatika thus enumerates *Daityadi* class (दैत्यादिगणः)।

दैत्यादौ वैद्य, वैशाख, वैजयन्तीपत्तन कैतवा।
सैन्ध, वैदेह, वैदेश, धैर्य, वैधविका अपि॥
दैत्यादिष्वपि विज्ञेया यथा वैदेहिकादय।

According to Hemachandra this rule applies optionally to कैतवक।

॥ ऊचोपे ॥ ७९ । १

उपशब्दे आदेः स्वरस्य परेण व्यञ्जनेन सह ऊत् ओच्चादेशौ भवत ।

U' ऊ and ó चो are substituted for the prefix *upa* (उप) ,

as ऊहसिअ, ओहसिअ, (उपहसित) ऊआसो, ओआसो (उपवास.) ;

इति प्राकृत व्याकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

१ । एतदध्यायोक्तानियमा प्रायः सर्व्वास्वपि प्राकृतभाषासु प्रवर्त्तन्ते , केवल ५५ सूत्रमेतत् शौरसेन्यां पिण्डादिषु न प्रवर्त्तते।

The rules mentioned in this chapter hold good with respect to other dialects the sutra 55, however is not applicable to the words पिण्ड &c in the saurasenī

(ग्रौण्ड), सुहोश्रणो (ग्रोद्धदनि); दुवारिश्रो (दौवारिक), मुज्जाश्रणो (मौञ्जायण), सुगधत्तण (सौगन्ध्य); पुलोमी (पौलोमी); सुवण्णिश्रो (सौवर्णिक),

॥ श्रउ कौचेयक पौरादीवा ॥ ७७ । १ ।

कौचेयक पौरादिषु च श्रौत श्रउ रादेशो भवति ।

In the words *kaulsheyaka* and Paura &c *a u*, च उ is substituted for *au* श्रौ, as कउछेश्रश्र, पउरो, (पौर), कउरवो, (कौरव); कउमल, (कोशलम्), पउरिस, (पौरुष); मउह (सौधम्); गउडो, (गौड), मउली, (मौलि); मउण, (मौन), मउरा, (शौरा); कउला, (कौला)।

॥ श्रवापोते ॥ ७८ । २

श्रवापयोरुपसर्गयो रादे स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह श्रोदा भवति । उत इति विकल्पार्थं ।

O is optionally substituted for the prefixes *ava* चव and *apa* चप । The word uta in the sutra denotes the option, as श्रोत्रासो, श्रवत्रासो (श्रवकाश), श्रोसरई श्रवसरई (श्रपसरति), श्रोहण श्रवहण (श्रपघन) क्वचिन्न भवति । These are exceptions to this rule, as श्रवगश्र (श्रपगत); श्रवसदो (श्रपसद)।

---

१ Kalpalat ka thus e nunciates *Paurādi* (कल्पलतिकाया पौरादयो यथा

पौर पौरुष शैलानि गौड कौरित कौरवा ।

कौशल मौलि चौचित्य पौराकृति गणा मता ॥

In the sa uraseni d alect *a u* is not substituted for *a u* in th e words पौर and कौरव।

शौरसेन्या पौर कौरवयो क्रमेण पोरो कोरवो इति रूप भवति ।

२ शाकल प्रकाश श्रादवापयो" २।।४) इत्येव सूत्र विद्यते ।

In th e Magadhi d alect *a*, is also s ubstituted for *Ava* and *Apa* (मागध्या श्रवापयो रत्व ओत्व च)।

same opinion as लोपो भवतीत्यनेन ज्ञापयति सूचकारो यथा उत्तर पदादिरनादिरेव; Hemchandra declares that "the initial letter of the last member of a compound word is considered as "non-initial"; केचित्तु कैश्चित् कस्य गत्वमेवेच्छन्ति न तु लोपम् according to others instead of an elision, *g* is substituted for *k* in many words, as एगत्तणं (एकत्वं); एगो (एक.); अमुगो (अमुकः); आगारो (आकारः); आगरिसो (आकर्षः)। आर्षे अन्यदपि दृश्यते The Rishis allow substitution of any letter for any other letter, as आउंजणं for घाकुञ्चनं। १

लोप इति निवृत्तं We pass now from elision to substitution.

॥ नावर्णात् पः॥ ४

अवर्णात् परस्यानादेः पस्य लुग् न भवति।

When a non-initial *p* is preceded by *abarna* (ie á or a) it is not elided, as सवहो (अपय) सावो (आपः)।

॥ अवर्णे यश्रुतिः॥ ५।

---

१ In the saurasena dialect (शौरसेन्यां) d is substituted for t; पताकादिक वर्जयित्वा मस्य स्थाने दो भवति as सादो (सात); but in the words पताका व्याप्त and मंभित are excepted as पडाआ वावडो मवभिचे and in the word (भरते तस्य ध) bharata dh is substituted for t as भरधो। and the elision of d is not generally allowed (दकारः प्रायेण निषिद्धः) as मदणं, पौदाभिणी there are however exceptions (क्वचिदपवादात् क्वचिद्दस्य लोपोऽपि) as विअड्ढ (विदग्ध); मागधी अस्यस्थाने यो भवति in the magadha dialect *sch* is substituted for *chh*, तथा अयदे स्थाने य and *y* for *j* and *gh*; and य लोपोन्य *y* is not elided. पैशाची तदयोः स्थाने तो भवति In the paisachi is substituted for both t and d हृदयस्य हितपिंडिमं वर्णं भवति the word hridaya assumes the form of hitapa.

euphony wants a different use (१) as, सुकुसुमं, प्रयाग-गलं; पियगमणं; सुगदो (सुगतः); अगुरू; सचावं (सच्चापं); विजणं; अतुलं; सुतर; विदुरो; आदरो; अपारो; अजसो; दवो; दाणवो; सवङ्कमान; इत्यादि; "खरादिनिकिं?" Why did we say *Svarád*, preceded by a vowel? Compare the following—संकरो; सगमो; णक्कंचरो (नक्तञ्चरः); धणजओ; पुरंदरो, सवरो; "अयुक्तस्येतिकिम्?" as illustrations of what we mean by "single consonant" अक्को; वग्गो; अग्घो, मग्गो (मार्गः); अच्चो (अर्चः); चद्दामो "अनादे"रितिकि? "what do we mean by non-initial"? compare—कालो, गन्धो, चोरो, जारो, तरू, दवो, पावं (पाप); समासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षया भिन्न पदत्वमपि वक्ष्यते तेन तत्र यथादर्शनमुभयमपि भवति। In a compound word where the members are easily distinguishable, the initial letter of the last member is optionally considered as non-initial; accordingly elision takes place optionally, as सहअरो, सहचरः; जलअरो, जलचरः सहआरो, सहकारः; प्राकृतप्रकाशकारस्तु नमेवार्थं भिन्नभङ्गया सूचयति *Prakritaprakása* expresses

---

१ Kalpalatiká has (कल्पलतिकायां) the following karika.

प्रायो गुरुलघुत्वञ्च पूर्वंप्राकृतकोविदैः।
यत्र न श्रुति सौभाग्यं तत्र लोपो न मन्यते॥

According to the ancient Prakrita grammarians, elision is not allowed where it violates the rules of euphony, as चुचुचे (चूचूक), सुपचिम (सुपचिमं); सनेच्छो (सनेज); केचित्तु 'मल' मदकले कल्प तदा मदकले भवेत्" इति पठन्ति; *Some say* that in the words *maralata* and *madakala* ल is substituted for *k* as मरलं (मरकतं); मदलडो (मदकडः);

why did we say "when preceded by a vowel"? compare संखो (शङ्खः); संघो (संघः); कंया (कन्या), &c असंयुक्तस्य इतिकिं? as illustrations of what we mean by the letters being single, compare लुम्पइ (लुम्पति); सिद्धउ (सिध्यतु); अक्खइ (अचति); अनादेरितिकिं as for the letters being non-initial, compare गज्जंतो (गर्ज्जयन्); खे; गज्जइ घणो (गर्ज्जयति घनः); प्राय इत्येवं *Praya being still implied (see Sú 2ch 2)* we also find such forms as पखलो (प्रखलः); पलम्बघणे (प्रलम्बघ्न); अधोरो; अधणो (अधन्यः); उपलद्धभावो (उपलब्धभावः); जिणधम्मो (जिनधर्मः); इत्यादि दृश्यते।

॥ टोडः ॥ ६ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेष्टस्य डो भवति।

Single, non-initial t preceded by a vowel changes into d, as णडो, (नटः), भडो (भटः), विडवो (विटपः), घडो (घटः); घडइ (घटते), &c स्वरादितिकिं Why did we say when preceded by a vowel? compare घंटा असंयुक्तस्य इतिकिं? the t should be single, for compare खट्टा अनादेरितिकिं? and also nonnitial, for compare टंको. क्वचिन्नभवति This rule does not hold good in some instances, as अटइ (अटति);

॥ पाटौ लो वा ॥ ७ ।

एयन्ते पटधातौ टस्य लो वा भवति।

When the root pat is in causal form, l is optionally substituted for t, as फालेइ, फाडेइ (पाटयति)।

ठोढः ॥ ८ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेष्ठस्य ढो भवति।

क, ग, च, जेत्यादीनां लुकि सति य. शेषोऽवर्णस्तस्मात् परतो लघु-प्रयत्नतर यकार श्रुति भवति।

Where *k*, *g*, *ch*, and *j* &c , are elided, the inherent *a*, which survives them, if preceded by an *abarna* (*a* or *á*) is pronounced like *ya*.

ख, घ, थ, ध, भां हः ॥ १ २

स्वरात् परेषामसंयुक्तानामनादिभूतानां ख, घ, थ, ध, भ इत्येतेषां वर्णानां प्रायो हो भवति

H is substituted for the five consonants *kh*, *gh*, *th*, *dh* and *bh*, when they are single, non-initial and preceded by a vowel ख—महो (मखः); सुहं (सुखं); मेहला (मेखला); लिहइ (लिखति); पमुहेण (प्रमुखेण); महो (सखी); आलिहिदा (आलिखिता); घ—मेहो (मेघः); जहणं (जघनं); माहो (माघः); लाहवं (लाघवं); लहु (लघु); थ१—नाहो(नाथः); गाहा (गाथा); मिहुणं (मिथुनं); पहवो (प्रभवः); कहेहि (कथय); कहेदु (कथयतु); कहइस्सं (कथयिष्यामि); कहं (कथं); मणोरहो (मनोरथः); ध—साहु (साधु); राहा (राधा); वाहो (बाधः); वहिरो (बधिरः); वाहइ (बाधते); इंदहणू (इन्द्रधनुः); अहिअं (अधिकं); माहवीलदा (माधवीलता); महुअरो (मधुकरः) भ—सहा (सभा); सहावो (स्वभावः); णहं (नभ); घणहरो (घनभरः); सोहइ (शोभते); सोहणं (शोभनं); आहरणं (आभरण); दुल्लहो (दुर्लभः); वल्लहो (वल्लभः); २ स्वरादिति किं?

---

१ In the sauraseni except in *prathiri* and *prathama*, *dh* is substituted for *th*, as अधा (यथा); तधा (तथा); कधेदि (कथयति) &c, in *prathiri*, and *prathama*, h and dh are respectively substituted for *th*, as पहमो, पहुमे, पुहवी प्रथमश्च वर्जयित्वा शौरसेन्यां थकारस्य प्रायो धो भवति।

२ शौरसेन्यां थ मध्ये असंयुक्त दकार थकार बहुलाधि विधिना भवति ईदृशः आदर्श In the sauraseni *dh* and *bh* are pronounced as *d* and *v* respectively, but they do not change their forms

why did we say "when preceded by a vowel" ? compare संखो (शङ्खः); मंघो (मङ्घः); कंया (कन्या), &c. असंयुक्तस्य इतिकिं ? as illustrations of what we mean by the letters being single,compare लुम्पइ (लुम्पति); सिङ्घउ (सिध्यतु); अक्खइ (अक्षति); अनादेरितिकिं as for the letters being non-initial, compare गज्जंतो (गर्ज्जयन्); खे; गज्जइ घणो (गर्ज्जयति घनः); प्राय इत्येवं *Praya* being still implied *(see Sut 2ch 2)* we also find such forms *as* पखलो (प्रखलः); पलम्बघणे (प्रलम्बघनः); अधीरो; अधण्णो (अधन्यः); उपलद्धभावो (उपलब्धभावः); जिणधम्मो (जिनधर्मः); इत्यादि दृश्यते ।

॥ टोडः ॥ ६ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेष्टस्य डो भवति ।

Single, non-initial ṭ preceded by a vowel changes into ḍ,*as* णडो, (नटः), भडो (भटः), विडवो (विटपः), घडो (घटः); घडइ (घटते), &c. स्वरादितिकिं Why did we say when preceded by a vowel ? compare घंटा असंयुक्तस्य इतिकिं ? the t should be single, for compare खट्टा अनादेरितिकिं ? and also noninitial, for compare टंको. क्वचिन्नभवति This rule does not hold good in some instances, *as* अटइ (अटति);

॥ पाटौ लो वा ॥ ७ ।

णिजन्ते पटधातौ टस्य लो वा भवति ।

When the root *paṭ* is in causal form, *l* is optionally substituted for ṭ, as पालेइ, पाडेइ (पाटयति) ।

ठोढः ॥ ८ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेष्ठस्य ढो भवति ।

क, ग, च, जेत्यादीनां लुकि सति य. शेषोऽवर्णस्तस्मात् परतो लघु-प्रयत्नतर यकार श्रुति र्भवति ।

Where *k*, *g*, *ch*, and *j* &c , are elided, the inherent *a*, which survives them, if preceded by an *abarna* (*a* or *á*) is pronounced like *ya*

ख, घ, थ, ध, भां हः ॥ १ २

स्वरात् परेषामसंयुक्तानामनादिभूतानां ख, घ, थ, ध, भ इत्येतेषां वर्णानां प्रायो हो भवति

H is substituted for the five consonants *kh*, *gh*, *th*, *dh* and *bh*, when they are single, non-initial and preceded by a vowel ख—महो (मखः); मुहं (मुखं); मेहला (मेखला); लिहइ (लिखति); पमुहेण (प्रमुखेण); सही (सखी); आलिहिदा (आलिखिता); घ—मेहो (मेघः); जहणं (जघनं); माहो (माघः); लाहवं (लाघवं); लहु (लघु); थ१—नाहो(नाथः); गाहा (गाथा); मिहुणं (मिथुनं); पहवो (प्रपथः); कहेहि (कथय); कहेदु (कथयतु); कहइस्सं (कथयिष्यामि); कहं (कथं); मणोरहो (मनोरथः); ध—माहु (माधु); राहा (राधा); वाहो (वाधः); बहिरो (बधिरः); वाहइ (वाधते); इंदहणू (इन्द्रधनुः); अहिअं (अधिकं); माहवीलदा (माधवीलता); महुअरो (मधुकरः) भ—सहा (सभा); सहावो (स्वभावः); णहं (नभ); घणहरो (घणभरः); सोहइ (शोभते); सोहणं (शोभनं); आहरणं (आभरण); दुल्लहो (दुर्लभः); वल्लहो (वल्लभ); २ स्वरादितिकिं ?

---

१ In the sauraseni except in *prithvi* and *prathama*, *dh* is substituted for *th*, as कधा (कथा); नधा (नथा); चन्दधा (चन्दथा) &c , in *prithvi*, and *prathama*, *h* and *dh* are respectively substituted for *th*, as पहवी, पहमं, पृथिवी प्रथमश्च वर्जयित्वा शौरसेन्यां थकारस्य प्रायो धो भवति ।

२ शौरसेन्यां थ धयोः क्रमेण दकार धकार बहुकारं विधिश्च न दृश्यते : साधर्म्यं In the sauraseni *dh* and *bh* are pronounced as *d* and *r* respectively, but they do not change their forms

why did we say "when preceded by a vowel" ? compare संखो (शङ्खः) ; संघो (संघः) ; कंथा (कन्था), &c. असंयुक्तस्य इतिकिं? as illustrations of what we mean by the letters being single,compare लुम्पइ (लुम्पति); सिङ्घउ (सिध्यतु); अक्खइ (अक्षति) ; अनादेरितिकिं as for the letters being non-initial, compare गज्जंतो (गर्ज्जयन्) ; खे ; गज्जइ घणो (गर्ज्जयति घनः); प्राय इत्येवं *Praya* being still implied (see *Sut* 2ch 2) we also find such forms as पखलो (प्रखलः) ; पलम्बघणो (प्रलम्बघनः) ; अधीरो ; अधन्नो (अधन्यः); उपलद्धभावो (उपलब्धभावः); जिणधम्मो (जिनधर्मः); इत्यादि दृश्यते ।

॥ टोडः ॥ ६ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेष्टस्य डो भवति ।

Single, non-initial t preceded by a vowel changes into d,as णडो, (नटः) , भडो (भटः) , विडवो (विटपः) , घडो (घटः) ; घडइ (घटते) , &c. स्वरादितिकिं Why did we say when preceded by a vowel ? compare घंटा असंयुक्तस्य इतिकिं ? the t should be single, for compare खट्टा अनादेरितिकिं ? and also noninitial, for compare टंको. क्वचिन्नभवति This rule does not hold good in some instances, as अटइ (अटति) ;

॥ पाटौ लो वा ॥ ७ ।

णिजन्ते पटधातौ टस्य लो वा भवति ।

When the root *pat* is in causal form, *l* is optionally substituted for t, as फालेइ, फाडेइ (पाटयति) ।

ढोढः ॥ ८ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेर्ढस्य ढो भवति ।

Dh is substituted for th, when it is single, noninitial and preceded by a vowel, *as* मढो (मठः); मढो (मठः); कमढो (कमठः); कुढारो (कुठारः); स्वरादित्येव why did we say when preceded by a vowel? look on the, following वेकुंठो (वैकुण्ठः); असंयुक्तस्यैति किं? as for its being 'single' compare चिट्ठइ (तिष्ठति); अनादेरिति किं? and for its being noninitial compare ठाई (स्थायी);

॥ डोलः ॥ २८ । १ ।[1]

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादे र्डः प्रायो लो भवति ।

single and noninitial d preceded by a vowel, generally becomes *l*; *as* वलवामुहं (वडवामुखं); गरुलो (गरुडः); कीलइ (क्रीडति); तलाओ (तडागः); वलही (वडभी); स्वरादित्येव this is the case only when d is preceded by a vowel, for compare such forms *as* मोंडं, (मुण्डं)? कोंडं (कुण्डं?); असंयुक्तस्य इत्येव as illustrations of d when not single we have खड्गो; अनादाविति एव *d does not change to l* when initial as डिंभो; 'प्रायो'ग्रहणात् कचिद्विकल्पोऽपि from the use of *Práya* (generally) in the *sútra* we conclude that option is allowed in some words *as*, वलिमं, वडिमं; दालिमं, दाडिमं; गुलो, गुडो; णालो, णाडो; णलं, णडं; कचिन्न भवति this rule does not at all apply to some instances as निविडं, पीडिअं (पीडितं); णीडं । २ ।

---

१ प्राकृत प्रकाशे "दस्य ड" इति सूत्ररूपमस्ति (see Pra 23su ch 2)

२। प्राकृतप्रकाशकारमते दाडिम, वडिम, निविडानां लत्वं न भवति According to Prákritaprakáśa *l* is not substituted at all in the words Dádima, Ruḍisa, and Niḍida कल्पलतिकामते केवलं पीडित, गुड, शब्दयोर्विकल्पेन लत्वं भवति। According to *Kalpalatiká* the substitution of *l* for d is optional in Piḍita and Guḍa only.

॥ प्रतौ डः ॥ १०

प्रत्युपसर्गं तस्य डो भवति ।

In the prefix *prati* d is substituted for *t as* पडिवस्र (प्रतिपन्न); पडिसरो (प्रतिसर); पडिमा (प्रतिमा) &c प्राय इत्येव the word *Práya* (generally) still continues to be implied, so we find also *many exceptions* of the rule, as पइवं (प्रतीप), सपइ (सप्रति), पइट्ठाण (प्रतिष्ठान), पइट्ठा (प्रतिष्ठा), पइण्णा (प्रतिज्ञा) ।

प्राकृत प्रकाशे ऋत्वादिषु तोद (प्रा० ७।२) इति सूत्र पठित हेमचन्द्रस्तु विधिमिम शौरसेनीमागधी विषय मन्यते तन्मते साधारण प्राकृतेतु ऋतादीनां उऊ इत्यादिरूप भवति ।

In Prákritaprakasa, we find a Sutra "ritwadishu tod ali"(Prá 7su, ch2) in ritu &c, *d* is substituted for *t* But Hemehundra says सतु शौरसेनी मागधी विषय एव दृश्यते इति नोच्यते "as this does generally apply to Sauras'eni and mágadhi dialects I omit it—In common Prakrita however no such substitution takes place, *as* उऊ (ऋतु); रअअं (रजत); एअ (एत), गओ (गत), सपअ (सम्पत), जओ (यत), तओ (तत); कअ (कृत), हआसो (हताश), ताओ (तात); इत्यादि । २

---

१ अतु किरातो रजतश्च मात सुसङ्गत अयत साम्प्रतश्च ।
सुसंस्कृति प्रीति समान शब्दा स्त्रया कृतिर्निहति तुल्यमेतत ॥
उपसर्ग समायुक्ते इति इतौ इतागतौ ।
ऋत्वादिगणे नेधाश्चन्ये मिष्टानुसारत ॥

According to kalpalatika d is invariably substituted for t in the word sutra; as पद पुत and optionally in hata (हत) as पडो हदो (हत)

॥ दन्दश दहो ॥ १ २ ।

अनयोर्धात्वोर्दस्य डो भवति ।

D is substituted *for d* in the roots *Dansa* and *Daha*, as डसइ (दशति), डहइ (दहति),

॥ प्रदीपौ ल ॥ १ २ ।

प्रपूर्व्वे दीपतौ धातौ दस्य लो भवति ।

L is substituted for *d* in the root *dipa* having the prefix *pra* before it, as पलीवेइ (प्रदीपयति), पलित्त (प्रदीप्त),

॥ दीपौ धोवा ॥ १ ३ ।

दीप धातौ दस्यधो वा भवति ।

Dha is optionally substituted for *d* in the root *Dipa* as धिप्पइ, दिप्पइ (दीप्यते),

॥ नोण ॥ १ ४ । १ ।

स्वरात् परस्यासयुक्तस्यानादेर्नस्य णो भवति ।

N (cerebral) is substituted for dental n when it occurs single and noninitial, and is also preceded by a vowel, as कण्णा (कन्या) ; सयण (शयन), इत्यादि ।

अत्र वररुचि हेमचन्द्रयोर्महदन्तर दृश्यते, यथा प्राकृतप्रकाशे "नोण सर्व्वत्र' (प्रा० ४ २ सू २ अ) इति सूत्र दृश्यते, तस्य वृत्तिस्तु सर्व्वत्र आदौ अनादौ वा नकारस्य णकारो भवति ।

With regard to this rule difference of opinion is found to exist between *Vararuchi* and *Hemchandra*, for while the former substitutes cerebral ṇ for a single n every where the latter attaches the conditions mentioned in the

---

पैशाच्यां णकारस्य 'न' कारो भवति । In the Paisachi cerebral ṇ is substituted for cerebral ṇ.

sutra Thus for instance *Vararuchi* writes the word *Narayana* as *Nárâyana*, while Hemchandra both *Narayana* and *Nárâyana* (see next *sutra*) The Rishis do not pay any regard to this *rule*, as अनलो चनिलो।

॥ वादौ ॥ २ ५ ।

असंयुक्तस्यादौ वर्त्तमानस्य नस्य णो वा भवति ।

N is optionally substituted for a single and initial *n* as णरो, नरो , णद्द, नद्द, (नदी) , असंयुक्तस्येत्येव this is only when *n* is single for compare न्याय ।

॥ पोव ॥ १ ६ । १ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेः पस्य प्रायो वो भवति ।

Single nominal *p* when preceded by a vowel, generally becomes *v*

as सवहो (सपथ) , सावो (शाप) , उलवो (उलप) , उवसग्गो (उपसर्ग) , पईवो (प्रदीप) , कासवो (काश्यप) , पाव (पाप) , उवमा (उपमा) , महिवालो (महीपाल) , गोवेइ (गोपयति) , कलावो (कलाप) , तवइ (तपति) , कवोलो (कपोल) , स्वरादित्येव as for *p* not preceded by a vowel compare कम्पइ, असंयुक्तस्येत्येव as for its being conjoined to another consonant compare अप्पमत्तो अनादिरित्येव, also when it occurs at the beginning of words, compare पढइ (पठति) प्राय इत्येव the use of *práyas* (generally) in the sutra signifies that this rule is not universal or in other words it applies only to cases where no elision takes place by sútra (1 chap 2) as दिक्ख (दिप्त) , १ ।

---

१ । प्राकृत प्रकाश सूत्रकृप समभव विद्यते (see Prá 15 ०)

गौरसेन्यां अपूर्वं शब्दस्य अवरूप अज्ज इति रूपद्वय भवति In the Saursen dialect the word *Apurba* has two forms as *Ajja* shewn in Nágri character पश्च च व ब is generally substituted for ज

॥ पटौ फ ॥ १७ ।

पक्ते पटि धातौ पस्य फो भवति ।

Ph is substituted for *p* in the root *Pat* when in the causal form , as फालेइ, फाडेइ (पाटयति) ।

॥ फो भहौ ॥ १८ ।

स्वरात परस्यासंयुक्तस्यानादेः पस्य भहौ भवत ।

Bh or *h* is substituted for a single and nonnitial *ph* when preceded by a vowel क्वचिद् In some words *bh* only is substituted , as रेभो (रेफः) ; सिभा (शिफा) ; क्वचित्तु ह in other instances *h* only is substituted मुत्ताहल (मुक्ताफलं); क्वचिदुभावपि instances may be found where both *bh* and *h* are substituted in *same words as* सेभालिआ, सेहालिआ (शेफालिका) , भभरी महरी (भ्रमरी) , स्वरादित्येव the substitution does not occur when ph is not preceded by a vowel, *as* गुप्फइ (गुम्फति) , असंयुक्तस्येत्येव neither when it is not single as पुप्फं (पुष्प) , अनादावित्येव nor when *ph* is initial *as* फणी । १

॥ बोव ॥ १९ ।

स्वरात् परस्यासंयुक्तस्यानादेर्वस्य वो भवति ।

V is substituted for a single and nonnitial *B* when preceded by a vowel, *as* अलावू अलाउ ।

॥ विंशिन्यां भ ॥ २० ।

विंशिन्यां वस्य भो भवति ।

१ । शौरसेन्यां पस्य वः In the Sauraseni only *h* is substituted for *ph* In Jaina Prakrita b is substituted for म (जैन प्राकृते मस्याज वो भवति) अम्हाहा (मस्मद) ।

In the word visini *bh* is substituted for the initial letter, *as* भिसिणी स्त्रीलिङ्ग निर्देशादिह न भवति from the express mention of the feminine we infer that this rule does not hold in the neuter form of the word *as* विषम् ।

॥ आदेर्यो जः ॥ २१ ।

पदादेर्यस्य जो भवति ।

J is substituted for initial *y as* जमो (यमः); जमो (यमः); जादि (जातिः); आदे रितिकिं ? as for cases where y is not initial compare अवअवो; वडुलाधिकारात् सोपसर्गस्यानादेरपि the implication of option being continued we have to understand that even in many cases where *y* is preced by a prefix and consequently is not initial, the substitution is allowed, *as* संजमो (संयमः); संजोओ (संयोगः): अवजसो (अपयशः); कल्पलतिका मते सामान्यत उत्तर पदस्थितस्यापि यकारस्य जादेशो भवति । According to *kalpalatiká* the substitution takes place also when *y* stands first in the last word in a compound ; *as* गाढजोव्वणा (गाढयौवना); अजोग्गो (अयोग्यः); आर्षे लोपोऽपि according to the Rishis initial *y* is also sometimes elided ; *as* अद्धाजाअ (यथाजातं) । १

॥ युष्मद्यर्यपरे तः ॥ २२ ।

युष्मच्छब्दार्थे परे यस्य तो भवति ।

The *y* of the word *yusmad* changes to *t* as तुम्हारिसो (युष्मादृश) ।

---

१ । मागध्यां यस्य जादेशो न भवति । In the Magadhi *y* remains the same

॥ तोयकृद्‌यो ज्जः ॥ २३ ।

तोय प्रत्यये, कृदन्तेषु च यो यस्तस्य द्विरुक्तो जो(ज्जः) वा भवति ।

The single unconnected *y*, which occurs in a word on account of affix t*i*ya, or any of the krit affixes attached to it optionally becomes *jj* as करणिज्जं, करणीयं ; रमणिज्ज रमणीयं; दोज्जो, दोय्यो (द्वितीयः); पेज्जं, पेय्यं (पेयं) ।

॥ छायायां होवाकान्तौ ॥ २४ ।

अकान्तौ वर्त्तमाने छाया शब्दे यस्य हो वा भवति ।

The *y* of the word chhâyá when it is used in any sense other than *kánti*, optionally changes to *h*; *as* वच्चस्सुहाहा (वृक्षस्यछायां) ; ।

॥ हरिद्रादौलः ॥ २५ ।

हरिद्रादिषु शब्देष्वसंयुक्तस्य रस्य लो भवति ।

In the words Haridrá &c *l* is substituted for the single *r* ; as हलद्दा (हरिद्रा): दलिद्दो (दरिद्रः); कल्पलतिकायां हरिद्रादिगणो यथा in kalpalatika the Haridra--class is thus enumerated as

हरिद्रा, मुखरा, ङ्गार, सुकुमार, युधिष्ठिराः ।

करुणा चरणश्चैव परिखा परिघावपि ॥

किरातस्याङ्गुरीचैव दरिद्रश्चैवमादयः ।

आदिशब्दात् पारिभद्रः जठर निष्ठुरापद्वार शब्दानां संग्रहः ।

Bahula (option) being still implied we have to understaud that in the word *charana* the r changes into *l* only when it means a foot and used not in any other

sense, as पद्म चरण so we also find such forms as जठर, निट्ठुरो । १ ।

॥ शषो स ॥ २६ । २ ।

शकार षकाराभ्यो सो भवति ।

S is substituted for *s'* and *sh*, as कुसो (कुश), वेसो (श्वेष), इत्यादि in fact s' and *sh* (श&ष) do not exist in the prakrita alphabet

॥ होघोऽनुस्वारात ॥ २ ।

अनुस्वारात् परस्य होघो भवति ।

gh is optionally substituted for *h* when it is preceded by anuswara as सिघो, मोहो, (सिंह); मघारो, महारो (मंहार), क्वचिदननुस्वारादपि we find the substitution of gh in some instances even where *h* is not preceded by an *anuswara* as दाघो (दाह) ।

इति द्वितीयोऽध्याय ।

---

१ मागध्यां र स्थाने लो भवति । In the maghadhi l is generally substituted for r पैशाच्यामपि र स्थाने ल । In the Paisachi *l* is also substituted for *r*

In Jaina Prakrita s and n are substituted for r (जैन प्राकृते रस्थान णसौ विधिसौ) । (In Prakrita lakshana sutra 18 to 19) as सीसं (शिर) ।

२ मागध्यां श ष स्थां श ए ब In the maghadhi s (श) is invariably used every where for s sh and s

In Jaina Prakrita r, jha and bh are substituted for h (जैने ह स्थान र झ भा भवन्ति) (In Prakrita lakshana sutra 19 20 21) घरं (गृह) दज्झो (दग्ध) जिब्भा (जीका) ।

अथ तृतीयोऽध्यायः।

प्रथमः पादः।

॥ संयुक्तस्य ॥ १ ।

यदित ऊर्द्धमनुक्रमिष्यामस्तत्संयुक्तस्येति वेदितव्यम् ।

Now we come to conjunct consonants This *Sútra* is an *adhikára*, that is, in all the succeeding sútras the rules laid down refer to conjunct consonants.

। क, ग, ट, ड, त, द, प, ग्र, ष, सां मूर्द्धं लुक्, शेषाणां द्वित्व ञ्चानादौ ॥ २ ।

मूर्द्धस्थितानां संयुक्तवर्णसम्बन्धिनामेषां लुग्भवति। अनादौस्थितानां शेषाणां द्वित्वञ्च।

The consonants *k*, *g*, *t*, *d*, *t*, *d*, *p*, *s'*, *sh*, and *s* when occurring as the first letter in a conjunct are elided, and except when they occur in the beginning of a word, the surviving consonant of the conjunct is doubled, as—

प्रा०	सं	प्रा०	सं	प्रा०	सं	प्रा०	सं

क—भुक्तं भुत्तं; सिक्थं सित्थं; भक्तं भत्तं; मुक्तं मुत्तं

ग—दुग्धं दुद्धं; मुग्धं मुद्धं; सिग्धो सिणिद्धो।

ट—षट्पदः षप्पओ; कट्फलं कप्फलं।

ड—खड्गो खग्गो; षड्जः सज्जो।

त—उत्पलं उप्पलं; उत्पातः उप्पाओ।

द—मुद्गः मुग्गो, मुद्गरो मुग्गरो। मद्गु मग्गू।

प्रा०	सं	प्रा०	सं
प-सुत्तं	सुप्तं ;	पज्जत्तं	पर्य्याप्तं , गुत्तो गुप्तः ।
श-निच्चलो	निश्चलः ;	चुअइ	च्युनति ।
ष-गोट्ठी	गोष्ठी ;	निट्ठुरो	निष्ठुरः ।
स-खलिअं	स्खलितं ;	णेहो	स्नेहः ।

॥ अधो म,न,यां, शेषाणां द्वित्वञ्चानादौ ॥ २ ।

म, न, यां संयुक्तस्याधोवर्त्तमानानां लुग्भवति । अनादौ वर्त्तमानानां शेषाणां द्वित्वञ्च ।

The consonants *m*, *n*, and *y* forming the last letters in conjuncts are elided , and except when the conjunct occurs in the begining of a word the surviving consonants are doubled *as*—

प्रा०	सं	प्रा०	सं	प्रा०	सं
म-जुग्गं	युग्मं	रस्सी	रश्मिः	सरो	सरः
न-नग्गो	नग्नः	भग्गो	भग्नः	लग्गं	लग्नं ।
य-सोम्मो	सौम्यः ।				

॥ सर्व्वच लवरामचन्द्रे शेषाणां द्वित्वञ्चानादौ ॥ ४ ।

चन्द्रशब्दादन्यत्र सर्व्वच ल, व, रां संयुक्तस्योर्द्धमधःस्थितानां लुग्भवति।

अनादौ स्थितानां शेषाणाञ्च द्वित्वं स्यात् ।

The letters *l*, *v*, and *r* are always elided, whether they occur first or last in a conjunct ; and the surviving letters, provided they are not in the beginnng of a word, are doubled ; as—

	प्रा०	सं	प्रा०	सं
ल—उद्धं	उक्का	उल्का ;	वक्कलं	वल्कलं
व— ,,	सद्दो	शब्दः ;	अद्दो	अब्दः
	लुद्धो	लुब्धः ;	लोद्धओ	लुब्धकः
र— ,,	अक्को	अर्कः ;	वग्गो	वर्गः
ल—अधः	सण्हं	श्लक्ष्णं ;	विक्कवो	विक्लव.
व—अधः	पिक्कं	पक्वं ;	धत्थं	ध्वस्तं
र— ,,	चक्कं	चक्रं ;	गद्दो	गर्दो
	रात्रिः	रत्तो ।		

Exception ;—In the word chandra ; is not elided, as

चंद्रो चन्द्रः (१) ।

अत्र 'द्र' इत्यादिसयुक्तानामुभय लोपप्राप्तौ यथादर्शनं लोपः ।

According to the preceeding *sútra* in such conjunct as do &c both the first and last letters are subject to elision. In such cases we have only to follow ancient authorities to elide either of them, thus क्वचिदुद्धं in some instances the first letter is elided, as उव्विग्गो (उद्विग्नः), विउणो (द्विगुणः), कम्मसं (कल्मषं) ; सव्वं (सर्व्वं) ,—क्वचिदधः— in some instances the last is elided as कव्वं (काव्य) , कुम्मा (कुल्या) , मल्लं (माल्य) ; दिओ (द्विपः) , दुआई (द्विजातिः) , क्वचित् पर्य्यायेण in some instances the elision of either is good, as वारं, द्वार (द्वार) ,

(१) We find the form चन्दो in many manuscripts.

॥ द्रे रो वा ॥ ५ । १ ।

द्र शब्दे रेफस्य लुग्वा भवति ।

In the conjunct *dr*, the elision of *r* is optional, as

वोहो (द्रोह), रुद्दो (रुद्र), भद्द (भद्र), समुद्दो (समुद्र),

॥ ज्ञान जस्य द्वित्वस्थानादौ ॥ ६ । २ ।

ज्ञासम्बन्धिनो जस्य लुग्वा भवति । जस्य च द्वित्वमनादौ ।

In the conjunct *jna* n (ञ) is optionally elided and the remaining j is doubled, provided it does not stand at the beginning of a word, as सव्वञ्ञो, सव्वञ्ञू (सर्व्वज्ञ); अप्पञ्ञो, अप्पञ्ञू (अल्पज्ञ), अहिञ्ञो, अहिञ्ञू (अभिज्ञ), णाण, जाण (ज्ञानं), सजा, सण्णा (सज्ञा), अज्जो, अय्यो (अद्य), अत्थिभवति in some instances the elision does not take place, as विण्णाण ।

॥ अनादावादेशस्य द्वित्वं वनम् ॥ ७ ।

अनादौ वर्त्तमानस्यादेशस्य द्वित्व भवति ।

A single consonant which is substituted for a conjunct by rules herein after stated, is doubled, provided

---

१ अवन्त्यामपि नियम एव सर्व्वत्र वर्त्तते In the avanti this rule is universally applied

२ शौरसेन्यां द्य स्थाने द्यो भवति In the sauraseni dy is is substituted for jy (द्य) मागध्यां यस्य द्यो भवति in the mágadhi jy (य) is replaced by doubled g पैशाच्यामपि मागधीवत् यस्य द्यो राजन् शब्दसम्बन्धिनो यस्तु विज्ञ या in the paisachi also gy is substituted for jy (य) but the jy (य) of the word Rájan is optionally changed to विञ्ञ । शौरसेनी मागधी पैशाचीषु न्यक्षो रक्षि द्यो भवति । gy is also substituted for nya and mya in the *sauraseni* *mágadhi* and *paisachi* dialects

it does not stand at the beginning of a word, as खट्ठी (यष्टि), दिट्ठी, (दृष्टि), हत्थी इत्यादि।

॥ द्वितीय तुर्य्ययो रुपरि पूर्व्व ॥ ८।

द्वितीय तुर्य्ययोर्द्वित्वप्रसङ्गे उपरि पूर्व्वौ भवत। द्वितीयस्यो परि प्रथमस्यतुर्य्यस्योपरि द्वतीय इत्यर्थ ।

When the second or the fourth letter of a class (वर्ग) is to be doubled, it shall, instead of being doubled, be conjoined to the first and the third letter of the same *barga* respectively, over it, as वक्खाण (व्याख्यान), अग्घो (अर्घ)।

॥ न दीर्घानुस्वारात ॥ ८।

दीर्घानुस्वाराभ्या परयो शेषादेशयोर्द्वित्व न भवति।

A consonant preceded by a long vowel or *Anusvara* is never doubled, as ईसरो (ईश्वर), लास (लाश), सक्तो (सक्रान्त), सन्झा (सन्ध्या)।

॥ रहो ॥ १०।

रेफ हकारयोर्द्वित्व न भवति।

R and *h* are never doubled, as—र—सु देर, (सौन्दर्य्य), वम्हचेर (ब्रह्मचर्य्य), धीर (धैर्य्य), विहलो (विह्वल), कहावणो (कार्षापण)।

॥ समासे वा ॥ ११।

समासे द्वित्व वा भवति।

The foregoing rules for doubling a letter, optionally applies to the compound words; as नद्दिग्गामो, नद्दिगामो (नदीग्रामः); वञ्जलाधिकारादन्यत्रापि option being carried on, any letter in a compound word though not coming under the foregoing rules, may be optionally doubled; as— तेल्लोक्कं, तेलोक्कं (त्रैलोक्यं)।

॥ तैलादौ ॥ १२।१।

तैलादिध्वनादौ यथादर्शनं मन्त्यस्यानन्त्यस्य च व्यञ्जनस्य द्वित्वं भवति।

In the words *taila* &c. any consonant except the first is doubled; but ancient usages can alone determine whether the medial is doubled or the final, as तेल्लं (तैल); मंडुक्को (मण्डूक); वेदक्खं (विचक्षिल); उज्जू (ऋजुः); सोत्तं (श्रोत.); पेम्मं (प्रेम); विड्डा (मौडा); जोव्वण (यौवनं);

॥ सेवादौ वा ॥ १२।२।

---

१ प्राकृत कल्पलतिकाया प्राकृत प्रकाशे च सूचनायाम् "मीडादिषु" इत्येव रूपमस्ति। Both Prakritakalpalatika and Prakritaprakasa read Nidádi instead of taládi, kalpalatika thus enumerates Nidadi (कल्पलतिकायां मीडादिगणोयथा—

मीड, व्याहृत, मण्डूक, श्रोतांसि, प्रेम यौवने।
ऋजु सूक्ष्मे, तथा तैले, त्रैलोक्यञ्च गणो यथा॥

मेज्ज (मीड) वाहिअ (व्याहृत)।

२ Kalpalatika thus enumerates the Sevá class (कल्पलतिकायां सेवादिगणो यथा)—

सेवा, कौतुकं, दैव, विधिन, मस्य जानूनि।
विवादय सवा मन्दा रतदाया यथार्थका॥
त्रैलोक्य कर्विकारञ्च सेवा भूलंङ्ग दुःखितं।
रात्रि विद्वास नियाता ममोत्सवेश्वर रत्नप॥
दीर्घैक मिव पुष्पीक मिव पुष्पादिदुर्लभा।
दुष्करो निष्फल कर्मं कर्त्तव्यास परस्परं।
नाएकाया सधामद्दा सेवादिरसकाना।

सेवादिष्वनादौ यथादर्शनमन्त्यस्यानन्त्यस्य च वा द्वित्वं भवति ।

The above rule is optionally applied to the words *sevá* &c as

सेव्वा, सेवा , विहित्तो, विहिओ , कोउहल्लं कोउहलं, वाउल्लो, वाउलो इत्यादि ।

॥ क्ष ख क्वचित्तु छभौ ॥ १४ । १ ।

क्षस्य खो भवति क्वचित्तु छझौ वपि ।

Kh is generally substituted for *ksh* but in some cases chh or jh is also found in its place, as खओ (क्षय), लखण (लक्षण), क्वचित्तु छझौ वपि, the examples of the latter cases are छीण, खीणं, (क्षीण), झिज्जइ, खिज्जति (क्षिद्यति),

॥ छोऽच्यादौ ॥ १५ ।

In *Aksh* &c *chh* and not *kh* is substituted for the conjunct, as अच्छी, (अक्षि), उच्छू, (इक्षु) इत्यादि, क्वचित् स्थगित शब्देऽपि sometimes chh is also substituted for *sth* in the word sthagita, as छद्मस्थ । २ ।

शौरसेन्यां सर्वादिषु द्वित्वं न भवति । This rule does not apply in the Saurasenı dialect

। मागध्यामनादौ वर्तमानस्य क्षस्य स्को भवति ; प्रेक्षाचक्षोस्तु क्ख । In the mágadhı s k is substituted for a nonıntıal ksh but ın the words preksha and áchaksha the substitute is sk

२ *Kalpalat ka thus enumerates the ak-shı class* (कल्पलतिकायां अक्षादिगणो यथा) अक्षाचि चक्षु रक्षुष घार चक्षुश्चिमक्षिके । दक्षोक्ष सदृक्षोक्ष चक्ष चीरेक्षुक्षय । क्षुधाक्षेत्यादय शब्दा अक्षादिगण सम्मता । अर्थ According to ıush s the words *kshu* (क्ष) *kshira* (क्षीर) and *sa ir ksha* (सदृक्ष) have the follow ng forms also as रक्खु खीरं सरिक्ख । शौरस्यां सदृक्ष घार शब्दयो स्थल भिन्नम् In the saurasenı dialect chh is not subst tuted for *ksh* ın the words *sadr kshа* and *kshara*

॥ क्षण उत्सवे ॥ २ ६ । २ ।

क्षण शब्दे उत्सवाभिधायिनि मयुक्तस्य छो भवति ।

When the word *kshana* denotes festival *chh* is substituted for *ksh* But when it denotes a *moment* the substitution does not take place , as खणो ।

॥ क्ष्म श्लो प ॥ २७ । २ ।

क्ष्म श्लो. पो भवति ।

The conjucts *km* and *tm* change into *P*, as रूप्प (रुक्म), रुप्पिणी (रुक्मिनी) ; कुप्पल (कुड्मल) , क्वचित् च्मापि in some instances 'च्म' is also substituted for क्म as कच्मी (कक्मी) ,

॥ ष्क, स्कयो र्नाम्नि ख ॥ २ ८ ।

अनयो र्नाम्नि सज्ञायां खो भवति ।

Kh is substituted for *shk* or *sk* in a substantive , *as* ष्क—पोक्खर, (पुष्कर) , पोक्खरिणी, (पुष्करिणी) , निक्ख (निष्क) , स्क—खधो (स्कन्ध) , खधावार (स्कन्धावार) ; नाम्नीति किं ? when *shk* and *sk* occur in a verb or verbal adjective such substitution does not take place, as दुक्कर, (दुष्कर) , निक्कम्म, (निष्कर्म्य) , सक्कय (संस्कृत) , ३ ।

---

१ । शौरसेन्यां क्षणशब्दे क्ख न । In the sauraseni *chh* is never substituted for *ksh* in the word *kshana*

२ । प्राकृत कल्पलतिकायां क्ष्म स्य च इत्येव सूत्ररूपमस्ति According to Prkrita Kalpalat ka the substitution of *P* is held for *km* only

३ । हेमचन्द्रमते मागध्यां सयोगे वर्त्तमानयो सकार षकारयोः शो भवति तथाहि षकस्यः ष्क इति रूप दृश्य ष्ट इति रूपं । According to Hemchandra *s* is substituted for *s* and *sh* when they conjoined to another letter in the magadhi dialect Thus the conjuncts *shk* and *sk* assume the form of *sk* and *sht* the form *st* कल्पलतिकामते तथापि शकार एव According to kalpalatika the substitution is s even in these instances

॥ ष्टस्य ठोऽनुष्ट्रे, ष्टा सदष्टे ॥ १९ ।

उष्ट्रादिवर्ज्जिते ष्टस्य ठो भवति ।

Th is used for *sht* in all words except *ushtra ashta* and *sandashta*, as लट्ठी (यष्टि), मुट्ठी (मुष्टि), दिट्ठी (दृष्टि) सिट्ठी (सृष्टि), इत्यादि अनुष्ट्रेष्टा सदष्टइतिकि ? the words *ushtra ashta* and *sandashta* have the following forms

उट्ठो, इट्ठा, सदट्ठो ।

॥ त्यस्योऽचैत्ये ॥ २० ।

चैत्यवर्ज्जिते त्यस्य चो भवति ।

Ch is substituted for tya in all words except chaitya as सच्च (सत्य), पच्चओ (प्रत्यय), निच्च (नित्य), पच्चक्ख (प्रत्यक्ष), अचैत्यइतिकि ? the word चैत्य becomes चइत्त ।

॥ त्व, थ्व, द्व, ध्वां च, च्छ, ज्झ, ज्झा क्वचित् ॥ २१ ।

एषा (त्व, थ्व, द्व, ध्वां) यथा सङ्ख्येते (च, च्छ, ज्झ, ज्झा), क्वचिद्भवन्ति ।

In some instances *cl ch chchh, jj,* and *jjh* are substituted for *twa, thwa, dwa,* and *dhwa* respectively as णच्चा (ज्ञात्वा), सोच्चा (श्रुत्वा), पिच्छी (पृथ्वी), विज्ज (विद्वान्), बुज्झा (बुध्वा),

॥ त्तंस्याधूर्त्तादौ ॥ २२ ।

त्तंस्य टो भवति धूर्त्तादीन् वर्ज्जयित्वा ।

T is substituted for rt except that in the words of the dhurta class as केवट्टो (कैवर्त्त) वट्टी (वर्त्ती), णट्टओ (नर्त्तक), णट्टई (नर्त्तकी), सयट्टिअ (सदर्त्तिक), अधूर्त्तादइतिकि ?

the substitution does not take place in the words dhúta &c as धूत्तो, किन्नी धूत्तादिर्यथा धूत्तः, कौत्तिः, वार्त्ता वर्त्तन, निवर्त्तन, प्रवर्त्तन, सवर्त्तन, आवर्त्तन, निवर्त्तक, प्रवर्त्तक, सवर्त्तक, वर्त्तिका, वार्त्तिकः, कार्त्तिकः, कर्त्तरि, मूर्त्तिः, मुहूर्त्तः, बहुलाधिकारात् वट्टा bahula being carried on, the word *vartá* takes the form of *vattá* *

॥ ह्रस्वात् थ्य, श्च, त्स, प्सा मनिश्चले छः ॥ २ २ ।

ह्रस्वात् परेषां, थ्य, श्च, त्स, प्सां छो भवति ।

Chh is substituted for the conjuncts *thya*, *sch*, *ts*, and *ps*, when they are preceded by a *short* vowel, as पच्छं (पथ्य) ; पच्छा (पथ्या) ; मिच्छा (मिथ्या); रच्छा (रथ्या); स—पच्छिमं (पश्चिम); अच्छेरं (आश्चर्य्यं); पच्छा (पश्चात्); त्स—उच्छाहो (उत्साह); मच्छरो (मत्सर.); वच्छो (वत्स) प्स—लिच्छइ (लिप्सति) ; लिच्छा (लिप्सा) ; जुगुच्छइ (जुगुप्सति), अच्छरा (अप्सरा) ; ह्रस्वादिति किं ? the substitution does not take place when they are not preceded by a short vowel, as उत्सारिओ (उत्सारित) ; अनिश्चल इति कि such substitution does not take place in the word *nischala*, as णिच्चलो According to the Rishis (आर्षे) the word tatthya (तत्थ) is used as tachcha (तच्च) ।

॥ थस्य ज ॥ २ ४ । २ ।

---

* मागध्यां गडघोथ ह इति थप केषाञ्चिन्मते ह इति। In the Mágadhi dialect the conjuncts tt and tth change into st but according to some they change into s t

१ । कल्पलतिकायां "पद्यादिष्वेवेति" पाठो विद्यते। According to Kalpalatika such substitution does not take place in the words padya &c. as पद्य, गद्य, अवद्य, उद्यम केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति केवल as regards the word udyama some up hold the substitution while others do not as उद्यमो उज्जमो।

ध्य जो भवति ।

J is substituted for *dya* ; as मज्झं (मद्य); अवज्झ (अवद्य); वेज्झं (विद्यं) ; विज्जा (विद्या) ;

॥ ध्यस्य झः २५ ।

ध्य झो भवति ।

Jh is substituted for *dhya* , as झाण (ध्यान) ; उवज्झाओ (उपाध्याय.); सज्झाओ (साध्याय) ; मज्झं (मध्यं) ; विज्झो (विंध्य.); अज्झाओ (अध्याय) ;

॥ ह्नश्चो णः । २६ ।

ह्नयो णो भवति ।

N is substituted for *hm* and *jn*, as निण्ह (निह्न) ; पज्जुण्णो (प्रद्युम्न) ; णाण (ज्ञान); सण्णा (संज्ञा) ; पण्णा (प्रज्ञा) ; विण्णाण (विज्ञान) ;

॥ न्मोमः ॥ २७ ।

न्मस्य मो भवति ।

M is substituted for *nm* as जम्मो (जन्म); मम्मइ (मन्मथ).

॥ य्य र्योः जः २८ । १ ।

१। प्राकृत प्रकाशे "य्यं ज्याभिमन्युषु च" इत्येव सूत्रमस्ति According to Prakritaprakasa, *j* is substituted for the conjunct rya and also for the conjuncts in the words *sayd* and *abhimanyu* शौरसेन्यां योऽपि भवति । In the saurasenī yy is also substituted for rya. पैशाच्यां योऽपि क्वचित् दृश्यते । In the Paisachi rya is substituted for ry. In some instances

अनयो ज्ज. स्यात् ।

J is substituted for *yya* and *rya*, as य-जज्जो (जय.) ; सेज्जा (शय्या) ; र्य-भज्जा (भार्य्या) ; कज्जं (कार्य्यं) ; वज्जं (वर्य्यं) ; पज्जाओ (पर्य्याय) ; पज्जन्तं (पर्य्यन्तं) ;

॥ स्तस्य थोऽसमस्तस्तम्बे ॥ २८ ।

समस्त स्तम्ब वर्ज्जिते स्तस्य थो भवति ।

Th is substituted for *st* in all words except *samasta* and *stamb*, as हत्थो (हस्त) ; थोत्तं (स्तोत्र) ; थोअं (स्तोकं) ; पत्थरो (प्रस्तरः) ; थुइ (स्तुतिः) , इत्यादि । १ ।

असमस्त स्तम्ब इति किं ? The substitution does not take place in the words, *samasta* and *stamb* , as समत्तं, तंबो ;

॥ प्प स्पयोः फः ॥ २० ।

प्प स्पयोः फो भवति ।

Ph is substituted for *shp* and *sp*. पुप्फ, सप्फं, निप्फेसो (पुष्पं, शष्पं, निष्पेषो) ; फंदणं पडिप्फद्धी, फंसो (स्पदनं, प्रतिस्पर्द्धी, स्पर्शः) ;

॥ ज्ञ, ण्ण, ज्ज, ञ्ज, ह्म, ह्मणं ण्हः ॥ २१ । २ ।

ज्ञादीनां संयुक्तानां णकारान्तो हकारादेशो भवति ।

१। मागध्यां षष्ठंयोः स्त स्थ । In the magadhi *st* is substituted for both *st* and *sth*

२। पैशाच्यां वस्म 'स्सिम' इत्यादेशो भवति । In the paisachi *sma* is substituted for the conjunct *sm*.

nh is substituted for the conjuncts *s'n*, *shn*, *sn*, *hn*, *hn* and *kshn*; as ष्ण-पण्हो, (प्रश्नः); ण्ण-विण्हु (विष्णु); कण्हो (कृष्ण.); उण्हीसं (उष्णीषं); ण्ह-जोण्हा (ज्योत्स्ना); ण्हाउ (स्नायुः); ण्हाणं (स्नानं); ह्न-वण्ही (वह्निः); जण्हु (जह्नुः); ल्ह-पुव्वण्हो (पूर्व्वाह्णः); अवरण्हो (अपराह्णः), ल्ण-सण्हं (श्लक्ष्णं); तिण्हं (तीक्ष्णं);

॥ श्म, ष्म, स्म, ह्मां म्हः ॥ २ २ ।

श्मादीनां संयुक्तानां स्थाने मकाराक्रान्तो हकार आदेशो भवति ।

The conjuncts, *sm*, *shm*, *sm* and *hm* take the form of *mh*, as श्म-कम्हारो (काश्मीरः); ष्म-गिम्हो (ग्रीष्मः); उम्हं (उष्म); स्म-अम्हारिसो (अस्मादृशः); विम्हओ (विस्मयः); ह्म-बम्हा (ब्रह्मा); मुम्हो (मुह्यः); बम्हणो (ब्राह्मणः) बम्हचेरं (ब्रह्मचर्य्यं); क्वचिद्भेऽपि दृश्यते, in some instances *mbh* is found in the place of *mh*, बम्भचेरं; क्वचिन्नभवति to some instances this rule does not apply at all; as रस्मी (रश्मिः); सरो (स्मरः);

॥ ह्यस्य झः ॥ २ ३ ।

ह्यस्य स्थाने झ इत्यादेशो भवति ।

The conjunct hya is changed into *jh*, as बज्झो (बह्य); मज्झं (मह्यं); गुज्झं (गुह्यं); इत्यादि ।

॥ ह्लो ल्हः ॥ २ ४ ।

ह्ल स्थाने लकाराक्रान्तोहकारादेशो भवति ।

The conjunct *hl* is changed into *lh*, as कल्हारं (कह्लारं); पल्हादो (प्रह्लादः);

॥ विप्रकर्षः ॥ २५ ।

अधिकारोऽयं, आपरिच्छेद समाप्तेर्युक्तस्य विप्रकर्षो भवति ।

This rule being an *adhikara* will be implied in the following *sûtras*, we are therefore to understand that the subject of the succeeding sutras to the end of the section will be the separation of conjuncts.

॥ दृत् ला ॥ २६ ।

लकारेणान्त संयुक्तस्य विप्रकर्षो पूर्व्वस्येत्त च ।

The conjuncts having *l* (ल) as their last are to be separated and an i (इ) shall be added to the first, as किलिसं (क्लिन्न), किलिट्ठ (क्लिष्ट); सिलिट्ठं (श्लिष्ट); पिलुट्ठं (प्लुष्ट); सिलोश्रो (श्लोक); किलेसो (क्लेशः); मिलाणं (म्लानं); किलिस्सइ (क्लिष्यति); क्वचिन्नभवति this rule does not apply to some instances, as कमो (क्लमः); पवो (प्लवः); सुक्कपक्खो (शुक्लपक्ष);

॥ तन्वीतुल्येषु ॥ २७ ।

उकारान्ता ङी प्रत्ययान्तास्तन्वीतुल्या, तेषु संयुक्तस्य विप्रकर्षः पूर्व्वस्योकार-योगश्च ।

The conjuncts in the words originally ending in *u* (उ) and having the suffix ī (ङी) as तन्वी &c shall be separated and *an* u (उ) shall be added to the first letter of the conjunct, as तिणुवी, तणुई (तन्वी); लहुवी, लहुई (लघ्वी); गुरुवी, गुरुई (गुर्व्वी); पुहुवी (पृथ्वी); क्वचिदन्यत्रापि, we find the application of this rule in some other instances also, as सुहुमो (सूक्ष्म), आर्षे सूक्ष्मशब्दस्य सुहुमेति रूपं भवति ।

According to the Rishis, the word *sukshma* assumes the form of *suhuma*

॥ एक पदे श्वःखे ॥ १८ ।

एक पदे यो स्वम् स्व इत्येतौ तयोः, विप्रकर्षः अन्त्यव्यञ्जनात् पूर्व्व सुच भवति ।

When the words *s'was* and *swa* are not compounded but stands before a word, the conjuncts in them are separated and *u* (उ) is added to the first letter, as सुवे-कम्, (स्वः कृतं) ; सुवे जनाः (स्वे जनाः) ;

अथ तृतीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ।
प्रत्यय विधानं ।

॥ शीलाद्यर्थस्येरः ॥ १ । २ ।

शील धर्म्म साध्वर्थे विहितस्य प्रत्ययस्य इर इत्यादेशो भवति ।

Ira is substituted for all the affixes which signify the sense of *s'ila* (habit or inclination), ; *Dharma* (merit) or *sádhu* (goodness); as चमिरो, रोचिरो, लज्जिरो, भमिरो इत्यादि ; केचित्तु तृण एव इर माहुः, तेषां मते नमिगम्यादीनां णमिर गमिरादयो न सिध्यन्ति । Some authorities would substitute *ira* for the affix *trin* only so according to them the sanskrit words नमी गमी &c do not change in to णमिर गमिर &c

---

१ । The affixes which are used to signify s.la are trin, in, nin &c

॥ क्त्वस्तुमत् ट्ठण उआण. ॥ २ । २ ।

क्त्वा प्रत्ययस्य तुम, अत्, ट्ठण, उआण इत्येते आदेशा भवन्ति ।

Tum, *at*, *tun* and *uána* are substituted for *ktwa* (the affix of the indeclinable past participle), as दट्ठु, मोत्तु (दग्ध्वा, मुक्त्वा), भमिअ, रमिअ, (भ्रमित्वा, रमित्वा), घेत्तूण, काऊण (गृहीत्वा कृत्वा), भोत्तुआण, सोउआण भुक्त्वा, सवित्वा ।

॥ इदमर्थस्य केर ॥ २ ।

इदमर्थस्य प्रत्ययस्य केर इत्यादेशो भवति ।

Kera is substituted for the affixes like *yat*, *tak* and an &c which in sanskrit are used in the sence "of belonging to," as तुह्मकेरो (युष्मदीय), अम्हकेर (अस्मदीय), क्वचिन्न भवति there are some exceptions, as पाणिणीया &c

॥ युष्मदस्मदोऽञ्ञ एच्चय ॥ ४ । २ ।

आभ्यां परस्येदमर्थस्याञ्ञ एच्चय इत्यय मादेशो भवति ।

The affix an (अञ्ञ) at the end of the words *yushmad* and *ashmad* to signify the meaning "of belonging to" assumes the form of *echchaya* (एच्चय), as तुह्मेच्चय (युष्मा

---

१ । शौरसेन्यां क्त्वा स्थाने इय दुणौ चादेशौ भवत । सागध्यान्तु अदूय इति In the saurasení *iya* and *duna* are substituted for *ktwá* but after the roots *kri* and *gama* *aduya* is substituted for it मागध्यवन्त्यो क्त्वा स्थाने टुण इत्यादेशो भवति । *tuṇa* is substituted for the affix ktwá in the magadhi and abanti अपभ्रंशे क्त्वा स्थाने इए उए विअवि इत्यना आदेशा भवन्ति In the apabhransa *i e* and *ivi* are substituted for *ktwa* .

२ । अपभ्रंशे आर इत्यादेशो भवति । In the apabhransa ara is substituted for the same ; as अम्हारो (अस्मदीय) इत्यादि ।

कमिद), अम्हेक्ख (अस्माकमिद) ,

॥ तल वा डिमात्तणौ ॥ ५ ।

ल प्रत्ययस्य डिमा, त्तण इत्यादेशौ वा भवत ।

Dimá and *ttana* are optionaly substituted for the affix *tva* , as पीणिमा, पीणत्तण (पीनत्व) , &c पीनता इत्यस्य प्राकृते 'पीणआ' इति रूपं भवति 'पीणदा' इतितु भाषान्तरे तेनेह तलो दा न क्रियते । The prakrita form of the word पीनता is पीणआ, while in other dialects it takes the form of 'पीणदा' for in the common prakrita दा is never substituted for the affix तल (ता) ।

वररुचिना सर्व्वासेव भाषासु तल् प्रत्ययस्य दा विहित *but according to vararuchi* दा *is substituted for* तल *in all dialects (see Pr ch 4 su 22)*

॥ अनकोठात्तैलस्य डेल्ल ॥ ६ ।

अकोठवर्जितात्शब्दात् परस्य तैल–प्रत्ययस्य डेल्ल इत्यादेशो भवति ।

In all words except Anko'tha (अकोठ) the affix तैल *taila* takes the form of डेल्ल (della) as दुगुदीएल्ल (दुगुदीतैल), अनकोठादितिकि ? why did we except the word Ankótha ? compare अंकोल्लतेल्ल ।

॥ यत्तदेतदोडावदादेरित्तिअ एतमुक् ॥ ७ ।

एभ्य परस्य डावदादे परिमाणार्थस्य दृत्तिअ इत्यादेशो भवति, एतदोमुक् ।

Itta is substituted for the affixes dvat (डावत्) &c which affixed to the words यद तद and एतद give the sense of measure or quantity, and the word एतद is elided, as जित्तिअ (यावत्), तित्तिअ (तावत्), इत्तिअ (एतावत्),

॥ इद किमो डेत्तिअ, डेत्तिल, डेद्दहा ॥ ८ ।

इद कि शब्दाभ्या डावतो, डेत्तिअ, डेतिल डेद्दहा इत्यादेशा भवन्ति ।

Dettia (डित्तिअ), dettilla (डित्तिल्ल), and deddaha (डेद्दह) are substituted for the affix dávat (डावत्) which affixed to the words *dam* (इदम्) and *kim* (किम्) signify quantity or measure as एत्तिअ, एत्तिल्ल, एद्दह (इयत्), केत्तिअ, केत्तिल्ल केद्दह (कियत), केषाचिन्मते सूत्रमिद यत्तदेतेष्वपि प्रवर्त्तते according to some authorities this rule applies to the words यत् तत and एतत also एतदोऽोपश्च and the word एतद is elided as जेत्तिअ, जेत्तिल्ल जेद्दह (यावत) &c

॥ क्त्वसो ऊण ॥ ९ ।

क्त्वस् प्रत्ययस्याने ऊणमित्यादेशो भवति ।

Iuna is substituted for the affix *kwas* as वज्जऊण (वज्रक्त्व) ।

॥ आल्लि, ल्लो, ल्ला, ल वन्ते न्ता, मतुप ॥ १० ।

आलु, ल्ल, ल्ल, आल, वन्त, ल्ल, इत्यत आदेशा मतुप स्याने भवन्ति । १

---

१ । केषाचिन्मते मन्तेरपि according to some *manta* and *vra* are also substituted for the same as सिरिमन्तो (श्रीमान्); पुण्णवंतो (पुण्यवान्), धणवन्त इत्यादि) ।

Alu, illa, ulla, ila, vanta, and *mta* are substituted f*
matup, the affix signifying possession, as इमालू (दयावान्) णिद्दालू (निद्रावान्); विआरिल्लो (विकारवान्); धणवो (धनवान्); इत्यादि।

यथादर्शनमेते प्रयोक्तव्या न सर्वे सर्वत्र।

These various substitutes for matup must not be used indiscriminately, but with a due regard to th* forms observed in classical authors.

इमोल्ला वप्परे प्राय: मैथिकेषु प्रयुंजते others use the substitutes *illa* and *ulla* in the sense of the affixes technically called *saushka* (see prap iv. 2, 92 or siddhanta-kaumudi taddhita seshaprakaranam) as पुत्रिलं (पौत्रेण पुत्रो भवं); अत्थुलं (आत्मीयं);

॥ मतेर्व्वः ॥ १२ ।

मतेः स्थाने व इत्यादेशो भवति।

bb is substituted for the affix vati, as मक्कल (मधुरम्)।

न्यायं प्रदर्शनम् (१)।

O*

The affixes which do not affect the sense of the word

संस्कृतम्	प्रदर्शनम्	प्राकृतम् ;
तस्	त	तो ;
दा	त्र	दो दु

संस्कृतशब्दा	प्रत्यया'	प्राकृतरूपाणि ,
उपरि (सप्तमी)	ल	अवरिल्लो
भू	{ मया डमया	{ भुमया, भमया
शनैस्	डिअम	मणिअम्
मनाक्	{ डिअम् डअम्	{ मणिअम्, मणअम्
मिश्र	डालिअ	मिसालिअम्
दीर्घ	र	दीहर
विद्युत्	ल	विज्जुला
पक्व	ल	पक्कल
पीत	ल	{ पीवल, पीअल
अध	ल	अधलो
यम	ल	जमल

स्वार्थेक प्रत्ययस्तु सर्व्वेभ्यएव शब्देभ्यो भवन्ति । Every word can take the affix *l* after it without being affected in its sense (१)

सर्व्वेभ्येव प्राकृत व्याकरणेभ्येकैकस्यापि पदविशेषस्योत्पत्ति साधक कार्य विशेष सिद्धयर्थम् स्वविशेषो विधते तादृश उदाहरणाश्च सप्ताधिक-

१। मागधी स्वार्थे विधिने के परे शब्दों का ह्रास। In the magadhi dialect when the affix *sarthika l* joins to a word the final short vowel of it becomes optionally long as पवहाडे पवहडे (पवह)।

तया केवलं ग्रन्थ-गौरवं जातम्। वयन्तु तद्दोष परिहारार्थमवाकारादिक्लेशेन तत्तत्पदानां संस्कृत-स्वरूपं प्रदर्श्य तदीये प्राकृत रूपं दर्शयामो येन सौलभ्यादिष्टसिद्धि र्भवेत्।

The Prakrita grammarians have enlarged the bulk of their work by framing *sútras* which explain particular words only We do not find necessity of retaining these special *sútras* when a list of such sanskrit words together with their prakrita forms can as well serve the purpose

An alphabetical list of these sanskrit words with their special prakrita forms is appended below

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
अकाण्डं	अत्थक्कं	अलक्तारो	अंतेआरो
अग्निः	अग्गी, अग्गणी	अन्योऽन्यं	अण्णं, अण्णु
अङ्कोठः	अंकोल्लो	अपस्मारः	अव्वाओ
अङ्गारः	इंगलो, (१) अंगालो	अभिमन्युः	अहिवण्णू, अहिमण्णू, अहिमन्नू, अहिमन्नू
अचलपुरं	अलचपुरं		
अतसी	अलसी		
अतिमुक्तकं	अणिमुत्तअं, अणिउंत्तअं, अदिउंत्तअं	अयस्कारः	एक्कारो
		अयि	ऐ
अधः	हेट्ठं	अरण्यं	रण्णं, अरण्णं
अन्तःपुरं	अंतेपुरं, (२) अंतेउरं	अर्द्धः	अद्धं, अद्धं

१। शौरसेन्यां कंसार इत्यस्य अंगारो इति रूपं भवति।

२। शौरसेन्यां "अन्तःपुर" इत्यस्य अन्तेउरं इति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
इदानीम्	एण्हिं, एत्ताहे, दाणिं (१)	ऋतुः	रिऊ, उऊ, उदू
इदृश.	एरिसो (२)	ऋद्धिः	रिद्धी, रिद्धी, इड्ढी
ईषत्	इसी	ऋणं	रिणं, अणं
ईषत्पक्का	कूरपिक्का (३)	ऋषभ.	रिसहो, उसहो
उच्चैस्	उच्चअं	ऋषि.	रिसी, इसी
उत्कारः	उक्केरो, उक्करो	एकादश	एआरह
उत्सवः	उच्छवो, उसवो	एकदा	एकमि, एक्कसिअं, एक्कइआ, एगआ
उत्साहः	उत्थारो, उच्छाहो	एतावत्	एत्तिअ
उत्सुकः	उसुओ	ऐरावतः	एरावणो
उदुम्बरो	उम्बरो, उडम्बरो	औषधं	ओसढं, अवहं
उदूखलं, उलूखल	ओखलं (४), उलूखलं	ककुद	कउहं, ककुधं
उद्ढौढं	उव्वोढ, उव्वूढं	ककुभ्	ककुहा
उपरि	उवरि (५) अवरि	कण्डूयनं	कण्डुअण
उभयं	अवह, उवह, उभय	कतमः	कइमे
ऊर्द्ध	उभं, उद्धं	कतिपयं	कइवाहं, कइअव
ऋक्ष	रिच्छो, रिक्खो	कदन	काइण, कअण
ऋजु	रिज्जू, उज्जू	कदम्ब.	कलम्बो, वअम्बो

१। शौरसेन्यां इदानीमो "दाणिं" इति रूपं भवति।
२। शौरसेन्यां इदृशस्य "इदिसं" इति रूपं भवति।
३। समासस्थितस्यैवम्-शब्दस्य "कूर" आदेशो भवति। रूपञ्च ईषत्पक्व।
४। शौरसेन्यां उदूखलस्य "ओक्खल" इति रूपं। ५। शौरसेन्यां "उवरि"।

संस्कृत	प्राकृत
कदर्थित	कवट्ठिअ
कदल	केल, कअल
कदली	केली, कअली, करली (अद्धुसे)
कन्दरिका	कण्डलिआ
कन्दुक	गेंदुअ
कबन्ध	कमधो, (१) कअधो
करवीर	कणवीरो
करेणु	कणेरु (२)
कर्षिकार	कसेरो, कसिआरो
कर्पर	खप्पर
कामुक	काउओ
कार्षापण	काहावणो, कहावणो
कालायस	कालाअस, कालाअसं (३)
काश्मीर	कम्हारो
कासित	खासिअ
किंशुक	कसुअ केसुअ किसुअ किसुअ
किरात	चिलाओ (पुलिन्दे), किराओ (कामरूपे) (४)
किरि	किडी
क्रिया	किरिआ
किसलय	किसल, किसलअ
क्लिन्न	किलिण्ण
कीदृश	केरिसो (५)
कीलक	खीलओ
कुटहल	कोउहल, काउहल, कोहल, कुउहल
कुब्ज	खुज्जो, कुज्ज (पुंस)
कुष्माण्डी	कोहण्डी (६), कोहली, कोहडी
कूर्पर	कोप्पर
कृत्ति	किची
कृश	किस कस

१। शौरसेन्यां कवन्ध शब्दस्य न रूप परिवर्तन भवति।

२। शौरसेन्या करेणु शब्दस्य न रूप परिवर्तन भवति।

३।४। शौरसेन्यां कालायस किरात शब्दयोर्न विभक्ति नियमानुकृति भवति।

५। शौरसेन्यां कीदृश शब्दस्य कीदिस इति रूप भवति।

६। शौरसेन्यां कुष्माण्डी शब्दस्य कुहण्डी इतिरूप भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
क्षणः	कसिणो, कसणो (वर्णे), कल्लो (विष्णौ)	गद्गदं	गग्गरं
क्षत्रं	कसिणं	गर्त्तः	गड्ढो
क्षुत्तं	किलिन्नं	गर्द्दभः	गड्ढेो, गद्दो
केसरं	किसरं, केसरं	गर्भितं	गव्भिणं
कैटभः	केढवो	गवयः	गउओ
कौटेयकं	कुच्छेअअं, कौच्छेअअं	गाम्भीर्यं	गभिरीअ
क्षणः	कणो (उत्सवे), खणो (समये)	गायनः	घायणो
क्षमा	कमा (पृथिव्यां), खमा (क्षान्तौ)	गाह्यं	गेह्यं
क्षिप्तं	कूढ, खित्तं	गुडुची	गलोई
क्षुत्	खीअं, छीअं	गृहं	घर
क्षुधा	कुहा	गृहपतिः	गहवई
क्षुद्रं	खिक्कं, कुत्तं	गोदावरी	गोला, गोआवरी
क्षेटकः	खेडओ	गौः (पुं)	गोणो, गओ; गावो, गाओ
क्ष्मा	कमा, खमा	गौः (स्त्री)	गावी, गावीओ
खचितः	खमिओ, खद्दओ	गौरवं	गारवं, गउरवं (१)
खण्डितं	खुडिअं, खण्डिअं	चतुर्गुणः	चोणो, चउणो
खल्वाटः	खल्लोडो	चतुर्थः	चोट्ठो, चउट्ठो
		चतुर्थी	चोट्ठी, चउट्ठी
		चतुर्दश	चोद्दह, चउद्दह
		चतुर्दशी	चोद्दसी, चउद्दसी
		चतुर्द्वारं	चोद्दार, चउद्दार

१। गौरसेन्या 'गैरव" स्य 'गोरव" "गउरव' इति रूप द्वय।

संस्कृत	प्राकृत
चत्वरं	चच्चर
चपेट	चविसो, चविडो
चपेटा	चविडा, चवेडा
चन्द्रिका	चदिमा (१)
चामुण्डा	चाउडा
चिकुर	चिहुरो
चिक्क	चिन्ध, चिल्ल
चैत्य	चइअ
चौर्य	चोरिअ
छाग	छालो
छागी	छाली
छाया	छाहा (अनातपे), छाआ, छाआ (कान्तौ)
छद्म	छउम, छम्म
छर्दिक	छड्डिओ
जटिल	झडिलो, जडिलो
जन्म	जम्मण, जम्मो
जिह्वा	जीहा, जिभा
जीर्ण	जुण्ण, जिण्ण
जीव	जीओ, जूओ
जीवितं	जीअं, जीविअं

संस्कृत	प्राकृत
ज्या	जीआ
तगर	टगर
तप्त	तविअ, तत्त
ताम्र	तम्ब
ताम्बूलं	तम्बोल
तावत्	ता, ताव (२), तित्तिअ
तित्तिरि	तित्तिरो
तिर्यंक्	तिरिच्छी, तिरिआ (आर्षे)
तीक्ष्ण	तिक्ख, तिह
तीर्थं	तेह, टूह तित्थ
तुच्छ	चुच्छ, छुच्छ
तूण	तोण, टूण
तूणीरं	तोणीर
तूर्यं	टूर
तूवर	डुवरो
त्वर	टुरो
त्रयोदश	तेरह
त्रयोविंशति	तेवीस
त्रयस्त्रिंशत्	तेत्तीस्

१। शौरसेन्यां चन्द्रिकाया चदिआ इति तथा चिक्क" अधिकस्य इति कं भवति
२। तावच्छब्दस्य शौरसेन्यां दाव इति रूपं भवति। अपभ्रंशे तु सर्वत्रैव तास
ताउ तावि मनुष्य, इति रूपाणि भवन्ति।

संस्कृतं	प्राकृतं
त्रिंशत्	तीसा
त्रिचत्वारिंशत्	तेअलीसा
त्रिपञ्चाशत्	तेवण्णा
दंष्ट्रा	दाढा
दग्धं	डड्ढं, दड्ढं
दण्डः	डंडो, दंडो
दत्तं	दिण्णं
दनुजवधः	दणुअवो, दनुओ
दम्भः	डंभो, दंभो
दरः	डरो (भये), दरो (अल्पे)
दश	दस, दह
दशनं	डसनं, दसणं
दशमुखः	दहमुहो, दसमुहो (१)
दष्टः	डट्ठो, दक्को, दट्ठो
दक्षिणः	दाहिणो, दक्खिणो
दाहः	डाहो, दाहो, दाघो
दिवसः	दिवहो, दिवसो
दीर्घः	दिग्घो दीहो
दुःखं	दुहं, दुक्खं

संस्कृतं	प्राकृतं
दुकुलं	दुअल्लं, दुउल्लं, दुगुल्लं (आर्षे)
दुर्गादेवी	दुग्गावी, दुग्गाएवी
दुर्भग.	दुहवो, दुहओ
दुष्कृतं	दुक्कड, (आर्षे)
दुहिता	धुआ, दुहिआ
दृप्त.	दरिओ
देवरः	दिअरो, देअरो
देवकुलं	देउलं, देवउलं
दैवं	दइवं, दइअं (२)
दोहदः	डोहलो, दोहलो
दोल.	डोलो, दोलो
द्वादश	बारह
द्वारं	देरं, दुआरं, दार, दुवारं, बारं
धनुष्	धणुहो, धणू
धावो	धाई, धारो
धिक्	धिद्ध

१। शौरसेन्यां संज्ञायां दकारस्य "ड" कारस्य डकारो न भवति। यथा दस मुहो (रावण)।

२। शौरसेन्यां "देव" शब्दस्य केवलं "देअ" इति रूपं भवति।

संस्कृत	प्राकृतं
धिगस्तु	धिरत्थु
धूर्यः	धोरिओ
धृतिः	दिट्ठी, धिई
धृष्ट.	धिट्ठो, धट्ठो
धृष्टद्युम्नः	धट्ठज्जुणो (१)
धैर्यं	धीरं, धिज्जं
ध्वज.	झओ, धओ
ध्वनि.	धुनी
नग्ना	णत्तिओ, णत्तुओ
नमस्कारः	णमोक्कारो
नवफलिका	णोहलिआ
नवमालिका	णोमालिआ
नारकिकः	णेरइओ
नापितः	हाविओ, नाविओ
निकषः	णिहसो
निम्बः	लिम्बो, णिम्बो
निर्झरः	उज्झरो, निज्झरो
निश्चयः	णिच्छअ
निवृत्तं	णिवुत्तं, णिउत्तं, णिअत्तं
निश्चलः	णिच्चलो
निषण्णः	णिसण्णो, णिसण्णो
निषधः	णिसढो
नीचैस्	णीचअं
नीडं	णेड्डं, णेडं, णीड
नीप.	णीमो णीवो
नीविः	णीमी, णीवी
नूपुरं	णेउरं, णिउर णुउर
नैयायिकः	णिआइओ
नौः	णावा
पक्षं	पिक्खं, पक्खं
पक्ष्म	पम्ह
पञ्चदश	पण्णरह
पञ्चपञ्चाशत्	पंचावण्णा, पणपण्णा
पञ्चाशत्	पण्णासा
पताका	पडाआ
पत्तनं	पट्टणं
पदातिः	पाइक्को, पाआई
पद्मं	पोम्मं, पउमं, पम्मं
पनसः	फणसो

१। शीलाङ्को 'धृष्टद्युम्न' शब्दस्य "धट्ठजुणो" इति रूपं;

संस्कृतं	प्राकृत
पन्था	पहो
परस्पर	परोप्पर (१)
परकीयं	पारक्कं, पारिक्कं, पारकेरं, पारावेरं
परिखा	फलिहा
परिघः	फलिहो
परुष.	फरुसो
पर्दः	वद्दो
पर्य्यन्त.	पेरन्तो, पज्जन्तो
पर्य्यन्त	पल्लट्टं, पल्लत्थं
पर्य्याणं	पल्लाणं, पडायण
पलितं	पलिअं, पलिल
पल्यङ्क.	पल्लङ्को, पलिअङ्को
पादपतनं	पाअवडणं, पावडणं
पादपीठं	पावीढं, पाअवीड
पान्थ.	पहिओ
पायद्दिः	पारद्धी
पारावतः	पारेवो, पारावओ
पारिभद्रः	फालिहद्दो

संस्कृत	प्राकृत
पाषाणः	पाहाणो, (२) पासाणो
पिठरः	पिहढो, पिढरो
पितृस्वसा	पिउसिआ, पिउच्छा
पिशाचः	पिसल्लो, पिसाओ
पीठ	पेढं, पीढ
पीत	पीअं
पीतल	पीवल, पीअलं
पीयूषं	पेऊस
पुन्नागः	पुन्नागो
पुरुषः	पुरिसो (३)
पूगफल	पोप्फलं
पूगफली	पोप्फली
पूतरः	पोरो
पूरण	पोण
पूर्व्व	पुरिमं, पुव्व (३)
पृथक्	पिधं, पिहं, पुधं, पुहं
पृथिवी	पुहइ, पुढवी, पुहवी,

१। अपभ्रंशे "अवरोप्पर" इति रूपं भवति।

२। शौरसेन्यां 'पाषाण' शब्दस्य 'पाहाण' इति रूपं भवति।

३। शौरसेन्यां "पुरुष" स्य 'पुरुसो' तथा पूर्व्वस्य "पुरव" इति रूपे भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं
पैण्डपातिः	पिण्डपाई
पौरुषं	पउरिसं
प्रकोष्ठो	पवट्ठो, पओट्ठो (१)
प्रतिज्ञा	पइण्णा
प्रतिश्रुत्	पडंसुआ
प्रतिष्ठानं	पइट्ठीणं
प्रतीपं	पइवं
प्रत्युषः	पच्चुट्ठो, पच्चुमो
प्रथमं	पुढुमं, पढुमं पढमं
प्रभूतं	वड्ढुअं
प्रवामो	पावासु
प्रवृत्तं	पअट्ट, पउत्त
प्रश्थिथिलं	पअडिलं, पअिढिल
प्राकारः	पारो, पाआरो
प्राभृतं	पाहुड
प्रायः	पाओ (२)
प्रावरणं	पांगुरणं, पाउरणं, पावरणं
प्रावारकः	पावारओ, पारओ
प्लक्षः	पल्लक्खो
बलीवर्दः	वइलो
ब्रह्मचर्यं	बम्हचेरं, बम्भचेरं, बम्हचरिअ
भगिणी	बहिणी, भइणी
भरत	भरहो
भव्यं	भविअं
भवान्	भवन्तो
भस्म	भसुं, भप्प
भागिनी	भामिणी
भाजनं	भाअणं, भाणं (३)
भार्या	भारिआ
भिन्दिपाल.	भिण्डिवालो (४)
भीष्मः	भिप्फो (५)
भेर.	भेडो
भैक्षाजीवः	भिक्खाजीओ
भ्रमरः	भमरो, भसलो

१। शौरसेन्यां "प्रकोष्ठ" शब्दस्य "पवोट्ठो" इति रूपं भवति।

२। अपभ्रंशे "प्राय" शब्दस्य "पाओ" "पार" "प्राहुअ," "पाविअ" इत्यादि रूपाणि भवन्ति।

३।४।५। शौरसेन्यां "भाजन" स्य केवलं 'भाअण' मिति, भिन्दिपालस्य 'भिन्दिवालो' भिण्डिवालो इति रूपं क्वचित् तथा 'भीष्म' स्य भिप्पो इति रूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं
भ्रुकुटिः	भिउडी
भ्रुलता,	भूलदा
मघवान्	मघोणो
मद्कलः	मञ्चगलो
मध्यम.	मज्झिमो
मध्याह्नः	मज्झण्हो, मज्झहो
मधूकं	महुअं, मह्हअं
मनोहरं	मणोहरं, मणहरं
मन्मथः	वम्महो
मन्युः	मण्णू, मण्णू
मयूखः	मोहो, मउहो
मयूरः	मोरो, मउरो, मयुरो
मरकतं	मरगअ
मर्दितं	मद्दिअं
मलिनं	मइलं, मलिणं
मसृणं	मसिणं, ममणं
महान्	महन्तो (१)
महाराष्ट्रं	मरहट्ठं
माकन्दः	मअन्दो
मातृस्वसा	माउसिआ, माउच्छा
माधुर्यं	मज्झरिअ

संस्कृतं	प्राकृतं
मार्जारः	मज्झरो, खज्झरो, मज्जारो
मिरा	मेरा
मुक्तं	मुक्कं, मुत्तं
मुधलं	मूहलं, मुअलं
मूर्ख.	मुरुखो, मुक्खो
मूर्द्धा	मुड्ढा, मद्धा
मोक्षं	मोक्खं
मूषिकः	मुसओ
मृगाङ्क.	मिअको, मअंको
मृतक	मडअं
मृत्तिका	मट्टिआ
मृत्युः	मिच्चू, मच्चू
मृदङ्गः	मिअंगो, मुअंगो
मृदुकं	माउअ, मउअं माउक्कं
मृदुत्वं	माउत्तण मउत्तण, माउक्कं
मृषा	मुसा, मूसा, मोसा,
मृषावाक्	मुसावाआ
मेधि	मेढी

१। औषेः स्थाने "महाव्" इत्यस्य "महन्तो" इतिरूपं भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं
यथा	जहा (१)
यमुना	जउंणा
यष्टि.	लट्ठी (२)
यावत्	जित्तिअं, (२) जा, जाव
युधिष्ठिरः	जउट्ठिलो, जद्धिट्ठिलो (४)
रक्तं	रणं, रत्तं
रत्नं	रत्नणं
राजकीयं	राइक्कं, राअकेरं, रायक्कं
राजकुलं	राउलं, राअउलं
रात्रिः	राई, रत्ती
रुग्ण.	लुक्को, लुग्गो
रुदितं	रुण्णं
लघुकं	हलुअं, लहुअं
लज्जावति	लज्जालुइणी
ललाटं	णडालं, णिडालं, णलाडं
लवणं	लोणं, लव्रणं
लाङ्गलः	णाहलो, लाहलो (५)
लाङ्गलः	णंगलो, (६) लंगलो
लाङ्गूलः	णाङ्गूलो, लांगूलो (७)
वज्रं	वइरं, वज्जं
वण्डं	वुडं, वण्डं
वदरं	वोरं (८)
वदरी	वोरी
वनस्पति	वणस्सई, वनप्फई
वनिता	विलया, वणिदा
वर्यं	वरित्रं
वल्ली	वेल्ली, वल्ली
वसतिः	वसही
वहिस्	वाहिं, वाहिर
वाटुलः	वाउलो

१। यथा शब्दस्य शौरसेन्यां " जधा " तथा चपश्च ये जेम, जिह, जिध इति रूपाणि।

२। " यष्टि " शब्दस्य शौरसेन्यां " जट्ठी " इतिरूपं।

३। " यावत् " शब्दस्यापश्च ये जेवदुअ जेत्तुलो, जाम, जाव इति रूपाणि।

४। " युधिष्ठिरस्य शौरसेन्यां " जद्धिट्ठिरो " इतिरूप।

५। ६। ७। शौरसेन्यां " लाङ्गल " स्य " णेहलं " " लाङ्गल " स्य " णंगल " तथा " लाङ्गूल " स्य " णंगूल " इति रूप भवति।

८। शौरसेन्यां " वदर " स्य " वोर " इति रूप भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं
वाराणसी	वाणारसी
वाष्पः	वाहो (अश्रुनिः)
	वाप्पो (धूमे)
विंशतिः	वीसा
विचकिलं	वेदूलं, विअइलं
विच्छर्दः	विच्छड्डो
वितर्दिः	विअड्डी
विदग्धः	विअड्ढो
विभीतकः	वहेडअडो
विश्रम्भः	वीसंभो
विश्वक्	वीसुं
विश्वस्तः	वीसत्थो
विषमः	विसढो, विसमो
विसंष्ठुल	विसट्ठुल
विहीनः	विहणो, विहीणो
विह्वलः	भिब्भलो, विब्भलो, विहलो
वीर्यं	वीरिअं
वृक्ष	रुक्खो, वच्छो (१)
वृत्तं	वट्टं
वृद्धः	वुड्ढो
वृद्धिः	वुड्ढी
वृन्तं	वेण्टं, वोण्टं, विण्टं
वृन्दारकः	वुंदारओ
वृश्चिकः	विञ्चुओ,
	विच्चुओ,
	विंचुओ,
	विंछिओ
वृषभः	उसहो, वसहो
वृष्टं	विट्ठं, वुट्ठं
वृष्टिः	विट्ठी, वुट्ठी
वृहत्तरं	वहअर
वृहस्पतिः	विहप्फई (२)
	वुहप्फई,
	वच्चप्फई, वहस्सई
	भयप्फइ, भयस्सई
	विहस्सई, वुहस्सई
वेणुः	वेलू
वेतसः	वेडिसो (३)
वेदना	विअणा, वेअणा
वैदूर्यं	वेरुलिअं

१। शौरसेन्यां "वृक्ष" स्य रुक्ख "वक्ख" इत्येव।

२। ३। शौरसेन्यां "वृहस्पते विहप्पइ" इत्येक रूप भवति "वेतस" स्य "वेडस" इति।

संस्कृत	प्राकृतं
व्याकरणं	वारणं, वाअरणं
व्याप्त.	वावडो
व्युत्सर्ग:	विउसग्गो
व्युत्सर्जनं	वोसिरणं
शकटं	सअड
शक्त:	सक्को, सत्तो
शनैश्चर.	सणिअरो
शमी	छमी
शबर.	समरो
शाव.	छावो (१)
शावक.	सुवओ
शार्ङ्ग	सारग
शिथिलं	सिढिलं, सढिलं
शिरोवेदना	सिरोवेअणा, सिरविअणा
शीकर:	सीभरो, सीहरो, सीअरो (२)
शुक्ति:	सिप्पी
शुल्क	सुल्लं, सुक्कं
शृङ्ग	सिंग, संगं

संस्कृत	प्राकृतं
श्लक्ष्णं	संकलं
शौंडीर्यं	सोंडिअं
शौर्यं	सोरिअं
श्वा	सा, साणो
श्मशान	समाणं, सोआणं, सुआणं
श्मश्रु	सप्पू
श्यामाक	सामओ
श्लाघा	सलाहा
श्लेष्म	सेलिफो, सेलिम्हो
श्लेष्मुख	छम्मुहो
षष्ठ.	छट्ठो
षष्ठी	छट्ठी
सटा	सढा
सप्तति	सत्तरी
सप्तदश	सत्तरह
सप्तपर्ण:	सत्तिवण्णो, सत्तवण्णो
समर्थ:	अत्तं, समत्थो
समर्द्ध:	समद्धो
समस्तं	समत्त

१। २। शौरसेन्या "शाव स्य सावो इति नथा "शीकर स्य "सीकर इति रूप भवति।

संस्कृतं	प्राकृतं
सरोरुहं	सरुहं, सरोरुहं
सर्वाङ्गीणः	सव्वंगिओ
साची	सक्खिणो
सातवाहनः	सालवाहनो
साध्वसं	सज्झसं
सामर्थ्यं	सामच्छं, समत्थं
सारसा	सुणहा
सिंहः	सीहो
सिंहदत्तः	सिंहदत्तो
सिंहराजः	सिंहराओ
सिरा	छिरा
सुकुमारः	सोमालो, सुउमालो, सुकुमालो
सुकृतं	सक्कडं (आर्षे)
सुधा	छुहा
सुभगः	सुहओ, सुहओ, सुहवो
सूक्ष्मं	सुण्हं, सण्ह, सुहमं (आर्षे)

संस्कृतं	प्राकृतं
सूर्यः	सुरिओ
सोच्छासः	सुआसो
सैन्धवं	सिंधवं
सैन्यं	सिन्नं सेन्न
स्कन्दः	खंदो, कंदो
स्तब्धः	ठड्ढो
स्तवः	तंवो
स्तम्भः	खंभो (स्तुणायां) ; थंभो, ठंभो (निश्चले)
स्तवः	थवो, तवो
स्तेनः	त्थेणो त्थूणो
स्तोकं	छोकं, थोवं, थेवं, थोक्कं
स्थाणं	ठाणं, थाणं, थिणं
स्त्री	इत्थी, थी (१)
स्थविरः	थेरो
स्थानं	ठाणं थाणं
स्थानुः	खाणू (वृक्षस्कन्धे) ; थाणू (शिवे)
स्थूणा	थोणा, थूणा
स्थूलं	थोरं, थूलं

१। शौरसेन्यां केवलं 'इत्थी" इति रूपम्।

संस्कृतं	प्राकृतं
स्नेयं	थोरिअ
स्निग्ध	{ घणिद्धं, मिणिद्धं, णिद्धं
स्नुषा	सुण्हा, सुसा,
स्नेहः	सणेहो, णेहो
स्पृहा	छिहा
स्फटिकं	फलिहं
स्फिटिकः	खिडिओ, फिडिओ
स्फोटकः	खोडओ, फोडओ (१)
स्यात् (क्रिया)	सिआ
स्वप्न.	सिविणो, सिमिणो
हनूमान्	हणुमन्तो
हरः	हीरो, हरो

संस्कृतं	प्राकृतं
हरीतकी	{ हडडई, हरडई
हरितालः	{ हलिआरो हरिआलो
हरिद्रा	{ हलद्दी हलिद्दी, हलदा, हलद्दा
हरिश्चन्द्रः	हरिअन्दो
हीन.	हूणो, हीणो
हृदय	हिअं, हिअअं (२)
ह्रद	{ हृदो, हदो ; हरओ (आर्षे)

शौरसेन्यां विशेष-नियमानुक्तता. शब्दा. ।

The following is a list of the words the forms of which have some peculiarities in the saurasenī dialect.

सं	शौ	सं	शौ
अतिशीघ्रं	अदिसीग्घं	अन्यथा	अण्णधा (२)
अतुलितं	अतुलिदं, अतुलिअं	अन्यादृशः	अण्णादिसो (३)

(१) शौरसेन्यां स्फोटकस्य फोडओ इति रूपं भवति ।
(२) पैशाच्यां हृदय स्य चितपं इति रूपं भवति । शौरसेन्यां हिअयमिति ।
(३) अपभ्रं शे अन्यथा शब्दस्य अनु अण्ण इति रूपद्वय भवति ।
(४) अपभ्रं शे अन्यादृशस्य अण्णादिसो अवराइसो इति रूपद्वयं ।

सं	शौ
अपूर्वं	अवरुवं, अउव्वं
अभ्यंका	अब्भम्मा
अवस्था	अवित्था
अस्मदीयं	अम्हकेरक
आश्चर्यं	अचरीअं
इव	विअ
इह	इध
उत्थितं	उत्थिदं
एतावत्	एत्तिअं
एव	ज्जेव, य्जेव
कौरव	कोरवो
क्षण.	खण.
क्षारं	खारं
कथं	कधं
खलु	क्खु
गणिका	गणिआ
गर्हितं	गरहिदं, गय्हितं
चूतलतिका	चूदलदिआ
तथा	तधा

सं	शौ
तावत्	तेत्तिअं, दाव
तदीयं	तक्केरकं
दुहितृका	दुहिदिआ
निश्चिन्तः	निच्चिदो
पिटकः	पिटुको
प्रगुणं	उज्जवं
भरतः	भरधो
भर्त्ता	भट्टा
भर्तृदारिका	भट्टिदारिआ
मदनिका	मदणिआ
मदीयं	ममकेरक
माटकः	मातुको
मूर्ख	मुरुखो
यथा	जधा (१)
यावत्	जित्तिअ
वदन	वदण
वृक्ष	रुक्खो
सदृक्ष	सरिक्खं
सह	सद्धम्मि सद्धा
सौदामिनी	सोदामिणी

(१) यत्र थ ते कथा सम्प्रत्य जेम, जिह, जिध, इति कथापि भवति ।

प्राच्यायां वक्ष्यमाणकारिकैव विशेषविधायिनी ।

The following kárikā points out the peculiarities of the Prāchya dialect

हीही भो परितोषे स्यात् हीमाण हीच विस्मये, यज्जेञ्ञ, ञ्जेञ्ञ ञ्जिम्मा शब्दा एवार्थे सम्मता सतां। वङ्के वङ्कु तरङ्गौ द्वौ सम्बुद्धाचे-पयोररे। दूण, दूम, दूद त्रीणि दृश्यन्ते दृदमर्थके वोदा विद्वित विमोक्षौ प्रश्नते वच्चिद् तया ,

अवि, भाविद्राविर्व्वेदे प्राग्योग्योपमा वङ्क ।

अवन्त्या विशेषनियमानुगा शब्दा ।

The following are the words which have special forms in the Abantí dialect

सदृच्च सरिक्ख

अवन्त्यां दृश्यते ते मे द्वयो प्रायस्तच्च मच्च, ते–तच्च , मे–मच्च ;

मागध्या विशेषनियमानुगता ।

For the following words special rules are laid down in the Mágadhí

आद्रे	ओल्ल	मृत	मडे, मदे
कोष्ण	कोम्हिण	रक्त	रद्दे
हत	कडे, कदे	वयस्य	वयस्सो
घोष	गिम्हो	वसति	वसधी
गत	गडे, गदे	बुभुक्षा	भुम्का
तस्मात्	ता (१)	शृगाल	सिआले, सेआले

(१) ओल्लेम्हाणवि तकारिच्छस्स ता इति भवति।

द्दी-विस्मयेच, तापेच, कुत्सार्थेच विदुर्बुधाः ; लेले, अरे, ले अन्दाश्च सम्बुध्याक्षेपयोर्मताः । आचार्यं मात्रिकं ख्यातं ; किष्णस्य पिआतके ; गणनायां मता गणा ; पुरुषो पुलिशस्तया ; द्दीमाणद्दे विस्मये स्यात् ; लुक् च छन्दोवशादिह, वटोर्वड्डव मिच्छन्ति ; दइकं दय्ये तथा ; अहश्च दृश्यतेऽत्रापि अहमर्थे दगे, दके ; युष्मदर्थे पदद्दम तुप्पं तुम्हे च सम्मतं ;

पैशाच्यां विशेष नियमानुगताः शब्दाः ।

Words for which special rules are laid down in the Pais'áchí dialect :

सं	पै	सं	पै
द्रव	पिव	म्रदं	किंऊ, खरम्र
उष्णं	उश्शनं, उण्हं	पद्म	पदमं
कार्य्यं	कय्यं	पृथिवी	पुथुपी
		प्रथमं	पुथुमं

पैशाच्यां दुस्याने तुर्भवति ; in the pais'áchi, t is substituted for d as कुतुम्बचे ।

अपभ्रंशे विशेषनियमानुगता. शब्दाः

The following are the words under special rules in the *Apabhransa.*

सं	अप	सं	अप
अकृतं	अकरि	दिवा	दिवे
अन्यया	अन्नु, अन्नह ;	ध्रुवं	धुउ

सं	अप	सं	अप
अन्यादृशः	अन्नादिसो, अवरादिसो	नव	नवखः
अपस्कन्दः	दडवडो	परं	पर
आपत्	आवइ	पुनः	पुणु
ईदृक्	एह	पृथक् पृथक्	जुअं, जम्म
ईदृशः	अइसो	प्रायः	प्राइ, प्राएो, प्राइम्व, पाविम्व
उक्तं	वुत्तं		
कथं	केम, किह, किध	मा	मं
किल	किर	मनाक्	मणाएो
कीदृक्	केह	यत्र	जेत्थु, यत्तु
कीदृशः	कइसो	यथा	जेम, जिह, जिध
कुतः	कउ, कहं	यादृक्	जेह
कुत्र	केत्थु	यादृशः	जइसो
शकटः	घंप्पलो	वर्त्म	विच्चं
कौतुकं	कोड्डू	विणा	विणु
क्रीडा	खेड्डू	विपत्	विवइ
ततः	तो	विषमं	वुन्नं
तत्र	तेत्थु, तत्तु	शीघ्रं	वहिल्लं
तथा	तिम, तिह, तिध	संपत्	संवइ
तदा	तो	समं	समा
तादृक्	तेह	सह	सहुं
तादृशः	तइसो		

पाञ्चाल्या विशेष नियम ।

॥ रलोर्व्यत्यय ॥

The only special rule in the *pánchali* is that *r* and *l* are optionally interchangeable

---

टक्क भाषाया विशेष नियम ।

॥ उद्वृत्त ॥

The only special rule in the Takka dialect is that *u* is added to the end of nearly every word

---

आभीर्या विशेष नियमा ।

Following are the special rules in the *Abhiri* dialect

॥ कीचके कखादा ॥

In the word *kichaka* the final *k* optionally assumes the form of *d* कीचदा, पक्षे जीचको ।

॥ क्वचित् डरयोर्ल ॥

In some words *l* is substituted for both *d* and *r*

॥ न लोपोऽरण्ये ॥

In the word *aranya* the initial *a* is not elided

॥ समासेऽङ्लोपश्च ॥

The medial vowels of the compound words are elided

अव्यय ॥

Indeclinable words

पाञ्चाल्यां विशेष-नियमः ।

॥ रलोर्यैक्यम् ॥

The only special rule in the *pánchali* is that *r* and *l* are optionally interchangeable.

टक्क भाषायां विशेष नियमः ।

॥ उद्धुल्लं ॥

The only special rule in the Takka dialect is that *u* is added to the end of nearly every word

---

आभीर्यां विशेष नियमाः ।

Following are the special rules in the *A'bhirí* dialect ,

॥ कीचके कल्लादा ॥

In the word *kichaka* the final *k* optionally assumes the form of *d* कीचदा , पक्षे कीचको ।

॥ क्वचित् डरयोर्लः ॥

In some words *l* is substituted for both *d* and *r*.

॥ न लोपोऽरण्ये ॥

In the word *aranya* the initial *a* is not elided.

॥ समासेऽङ्लोपश्च ॥

The medial vowels of the compound words are elided.

अव्ययं ॥

Indiclinable words.

मं	वाक्योपन्यासे	मामि,	सख्या आमन्त्रणे
आम	अभ्युपगमे	हला,	
णवि	वैपरीत्ये	हले	
हदि	विषादे, विकल्पे, निश्चये, पश्चात्तापे, सातत्ये	दे	सख्या सम्मुखीकरणे
		ऊ	दाने, पृच्छायां, निवारणेच
		ऊ, खु	निश्चये, वितर्के, सम्भावने, विस्मये च
		ऊ	गर्हायां, आक्षेपे, विस्मये सूचनायां च
हद हदि	गट्ठाणार्थे	धू	क्लुप्तायां
मिव, पिव, विव, त्रिअ, व्व, व	इवार्थे	रे, अरे	सम्भाषणे, रतिकलहे च
णद्द, चेअ, चित्र	अवधारणे च	हरे	सम्भाषणे, रतिकलहे, खेदे च
जेण, तेण	लक्षणे	ओ	सूचनायां, पश्चात्तापे
वले	निर्द्धारणे, निश्चये च	अव्वो	सूचनायां, दुःखे, सम्भाषणे, अपराधे, विस्मये, आनन्दे, आदरे, भये, खेदे, विषादे, पश्चात्तापे च
किर, खर, हिर	किलार्थे		
णवेर	केवले		
णवरि	आनन्तर्ये		
अलाहि	निवारणे		
आण, णद्द	निषेधार्थे	अद्द	सम्भावनायां
माद्द	मा (अ) र्थे	णे	निश्चये, विकल्पे, अनुकम्पायां च
हद्धी	निर्वेदे	मणे	विमर्शे
वेव्वे	भय, वारण, विषादे आमन्त्रणे च	अम्मो	आश्चर्ये
		अप्पणो	स्वयमर्थे

पाडिक्क } प्रत्येकार्थे
पाडिएक्क }

उह पश्चार्थे

इहरा इतरार्थे

एक्कसरिं झटिति, सम्प्रति

मोरउल्ला सुधार्थे

दर { अल्पार्थे, ईषदर्थे च

किणो प्रश्ने

शौरसेन्यां अव्यय ।

दाणिं इदानीं

ह्मेव, (य्जेव) एव

एवंण्ह * एवमिद

किणेद किमिद

दङात्य द्राग्रार्थे

हला सख्याह्वाने

होमाणहे { विस्मये, निर्वेदे हर्षे

अम्हे हर्षे

हीही त्रिदूषकस्य हर्षोक्तौ

हजे चेट्याह्वाने

दव, विअ, व दवार्थे

शेषं प्राकृतवत् ।

एते ह्ययशब्दा मागध्यामपि तत्तदर्थेषु व्यवह्रियन्ते। केवलं "अधुना" शब्दस्य अज्जरि इति रूपं भवति ।

अपभ्रंशे विशेषाव्ययशब्दा । ह्रद्धु यदि

ह्रङ्ग इत्यादय शब्दानुकरणे, घुग्घी इत्यादय चेष्टानुकरणे ।

न, नउ, नाद्द, नवागू, जणि, जणु } द्दवार्थे

घद्द, खाद्द इत्यादि अनर्थका

पच्छद्द पश्चात्

हेलि हे सखि

एम्मद्द एवमेव

एयवारा एकश

केद्दि, तेद्दि, रेद्दि, रेद्दि, ताण } तादर्थे

अवद्द अथवा

पच्चलिउ प्रत्युत

एत्तहे इत

एम्वाद्दि इदानी

पुणु पुन

अवसे, अवस अवश्यं

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

शब्द साधन विधिः ।

Declension of Nouns

॥ साधारण नियमा ॥

General rules

(१) ॥ प्राकृते सस्कृतवत् त्रीण्येव पुल्लीङ्गीवाख्यानि लिङ्गानि सन्ति । येषां संस्कृतशब्दानां प्राकृते लिङ्गविपर्य्ययो भवति प्रथमाध्याये तद्विवेकः कृतः ।

Prákrita like the sanskrita has three genders, masculine, famınine and neuter. We have in the first chapter laid down rules how sanskrita words change their gender in Prákita (१) ।

(२) ॥ प्राकृते द्विवचन नास्ति ॥

As stated in the first chapter, Prakrita has two numbers, singular and plural The latter being also used in the place of sanskrita dual.

(३) प्राकृते षड्विभक्तयश्चतुर्थ्या अभाव. ।

Prakrita has all the *sanskrita* cases except the dative which is replaced by the genetive.

---

(१) शौरसेन्या भागधेय पुसि; The word *Bhágadheya* which is held neuter in general Prakita, is used in masculine in the Saurasent

बहिट लिङ्ग विभक्तीना शाकार्यांसु विपर्य्ययः । In the śákárı dialect the change from sanskrit of the affixes denominated *sup* and *tin* and also of the genders and the cases, is most arbitrary.

(४) प्राकृते पञ्चविधा शब्दा दृश्यन्ते-अवर्णान्ता, इवर्णान्ता, उवर्णान्ता, ऋवर्णान्ता, तथा हलन्ता ।

For the purposes of declension, *Prákṛita* nouns may be divided into five classes, (1) those ending in *a* and *á*, (2) those in ɪ and ī, (3) those in u and ū, (4) thos ending originally in ṛ, (5) those ending originally in consonant (१) ।

अकारान्त पुंलिङ्ग शब्दरूपाणि ।

General rules for Declension of nouns ending in *a* (masculine)

(१) अदन्तात् पुंसि प्रथमैकवचनस्य सो स्थाने ओ स्यात् ।

The affix *su* of the nom sing becomes *o* (२)

(२) जस्, शस्, ङसि, आम्, एषु परतोऽदन्तस्यान्तस्य दीर्घो भवति जश्शसोर्लोपश्च । (३)

The final *a* becomes *á* before the affixes जस (nom plu) शस (ac plu) ङसि (the oblative sing) and चाम् (the

---

१। वस्तुतस्तु त्रिविधा एव शब्दा ऋकारान्तरूपाणां कार्यकाले भावात् In fact there are only th ee classes for the final r changes generally to u or ɪ the some cases to *ara* or *ára* and the final consonants are either dropped or take an ɪ after tl em

२। मागध्या सौ परऽकारस्य ए कारो भवति शुद्धोपश्च । In the *Mágadhí* d alect the final a becomes *e* (ए) before the affix su and the affix *s* tself is dropped as इह खम्भे एव्व एस मेघ-वण्ण अपअ ग्ग खमो परऽकारस्यो कारो भवति। In the Apabhrans a ɪ is subst tuted for the final a of a noun when the affix *su* or *am* is appl ed to it

३। अपभ्रंशे सर्व्वत्रैव जश्शसोर्लोपः In the apabhrans a *jas* and *sas* are always elided.

genctive plu.), and *jas*, and *sas* (the affixes nom and acc plu) are also elided

(३) अतः परस्यामोऽकारस्य लुग् भवति ।

The *a* of am, the affix of the accusative singular is elided.

(४) अतः परस्य टा ङेत्येतस्य षष्ठीबहुवचनस्य चामो णो भवति ।

N is substituted for *ṭā* and *ām*, the affixes of the instrumental singular, and genctive plural. (१)

(५) ङि ङसो वर्ज्जयित्वा सुपि परतः अकारस्य एत्वं भवति ।

The final *a* of nouns ending in *a* becomes *e* in all the cases except ङि (loc sing) and ङस (gen. sing)

(६) अतः परस्य भिस स्याने केवल सानुनासिकः सानुस्वार स्च हि भवति ।

Hi, *hin*, or *him* is substituted for bhis, the affix of the instru plu (२)

(७) अतः परस्य ङसेः त्तो, दो, दु, हि, हिन्तो इत्येत आदेशा भवन्ति । दकारस्य लुक् च ।

१। अपभ्रंशे टा स्याने अकारानुस्वारौ विहितौ In the apabhransa either n or *anusvara* is substituted for *ṭā*

अपभ्रंश टा परतोऽकारस्य नित्यमेव भिसि च विकल्पेन, In the apabhransa *e* is invariably substituted for the final *a* in instr sing and optionally in instru. plu अपभ्रंशे अकारात् परस्यामो 'ह' इत्यादेशो भवति In the *apabhransa 'ham* is substituted *for am the affix of the* gen plu

मागध्यां आमो डाह वा In the magadhi *dahan* is optionally substituted for *ām*

२। प्राकृत प्रकाश कल्पलतिकयो केवलं 'हिम' इत्यादेशो विहित According to Prakritaprakasn and Kalpalatika only 'hum' is substituted for *bhis*.

tto, do, du, hi, and *hitto* are severally substituted for *nasi* the affix of the ablative sing (१) The *d* of do and du is also eluded

(८) अत परस्य भ्यस स्थाने त्तो, दो, दु, हि हिंतो सुंतो इत्येते आदेशा भवन्ति ।

Bhyas the affix of the ablative plural is replaced by tto, do du, hi hintto or sunto (२)

(९) अत परस्य ङस स्थाने स्स इत्यादेशो भवति ।

Ssa is substituted for *nas* the genetive sing (३)

(१०) अत परस्य ङे रेकारो म्मिआदेशो भवति ।

E and *mmi* are substituted for ni the affix of the locative singular (४)

---

१ । प्राकृत प्रकाश कल्पलतिकयो ङस स्थान आदो दु तथा हि इति त्रय एव आदेश विधिता । Accord ng to Prákr taprakasa and Kalpalat há the subst tutes for nas are only three in number *ado du* and *h*

शौरसेन्यां ङस स्थान आदो आदु इत्यादेशौ भवत ; कल्पलतिकायास्तु केवलं दो । In the *saurasení ádo* and *ádu* are subst tuted for nas but according to kalpalatika only do is subst tuted for it

पैशाच्यां ङस स्थान आतो आनो इत्यादेशौ भवत । In the *pa sach ato* and *átto* are the subst tutes for nas अपभ्रंशे ङस ह हु In the apabhransa *ha* and *hu* are subst tuted for nast.

२ । अपभ्रंशे भ्यसोऽकारान परस्य हु इत्यादेशो भवति । In the *apabhransa hum* is subst tuted for bhyas after nouns end ng a

३ । मागध्या ङसो विकल्पनादादेशो भवति । In the mágadh *dha* is opt onally subst uted for nas अपभ्रंशे ङस हु हो सो इत्यन आदेश भवन्ति । In the apabhrans'a the substitutes for nas are *su ho* and *sso*

४ । शौरसेन्यां अदन्तात् ङे केवलं एकार एव । In the saurasení only *e* is substituted for ni after nouns ending in *a*.

उदाहरणम् ।

Examples of the above rules

	एकवचनं Singular	बहुवचनं Plural.
प्रथमा (nom.)	देवो	देवा
द्वितीया (acc)	देवं	देवे, देवा
तृतीया (instr)	देवेण (१)	देवेहि, देवेहिं, देवेहि
पञ्चमी (abl)	देवत्तो देवाओ देवाउ देवाहि देवाहित्तो इत्यादि	देवाहिंतो देवासुंतो देवेहिंतो, इत्यादि
षष्ठी (gen.)	देवस्स	देवाण, देवाणं
सप्तमी (loc.)	देवे, देवेमि	देवेसु, (२) देवेसुं
सम्बोधन (voc)	देव, देवो	देवा

सर्वे अदन्ता-देव शब्दवत् ज्ञातव्याः ।

All nouns ending in *a* are declined like देव।

पुंलिङ्गेकारोकारान्त–शब्दानां-रूपाणि ।

Declension of nouns (masculine) ending in (इ) *i* or उ (उ)

नियमा (rules)

(१) हृदुदन्तानां सु, जस्, भिस्, भ्यस्, सुप इत्येतेषु परतोऽन्तस्य दीर्घो भवति ।

Before *su* (nom. sing) *jas* (nom. plu) *bhis* (instr. plu) भ्यस (oblative plu.) the final *i* or *u* of nouns becomes long

---

१। कथञ्चिन्निकामने देवेश देवाय इति डामो कथ ।

२। अपर्धए सुणो हि इत्थ कविद्दयति। ॥३७०

(२) इदुदन्तयो र्जस ओकारणदेशो भवति, णोच ; जसोलुक् च क्वचित् ।

O or no is substituted for *jas* (nom plu), in some instances *jas* itself is elided

(२) इदुदन्तयो. शसो णो भवति । ङसश्च वा । (२)

No is substituted for *sas* (the affix acc plu) no is also optionally substituted for nas (ङस) the gen sing

(४) इदुदन्तेभ्यः टा विभक्तेर्णा इत्यय मादेशो भवति ।

Ná is substituted for tá (instr. sing) (२)

(५) ॥ शेषमदन्तवत् ॥

The remaining declension is like that of nouns ending in a

उदाहरणानि Examples

एकवचन		बहुवचनं
प्रथमा (nom)	गिरी	गिरीओ, गिरिणो
द्वितीया (acc)	गिरिं	गिरिणो (२)
तृतीया (instr)	गिरिणा	गिरीहि
पञ्चमी (abl)	गिरिदो इत्यादि	गिरिहितो, गिरीसु तो इत्यादि
षष्ठी (gen)	गिरिणो, गिरिस्स	गिरिण, गिरिणं (१५)
सप्तमी (loc)	गिरिम्मि	गिरीसु, गीरीसुं,
सम्बो (voc)	गिरि	गिरीओ

१। अपभ्रंशे इदुदन्ता ङसि, भ्यस्, ङीना यथा क्रमं ए ऊ हि इत्यादेश भवन्ति। In the *apabhransa he hum* and hi are substituted for nasi, *bhyas* and ni respectively after nouns ending in i or u

२। अपभ्रंशे टा स्थाने ए इत्यनुस्वारो णकारश्च भवति। In the apabhransa e as well as *anusvara* and na are substituted for tá after nouns ending in i or u

३। केषाञ्चिन्मते अमि च गिरीओ गिरि, गुरुओ गुरु इति रूप द्वय। According to some authorities these nouns may have two other forms in *ós* as गिरीओ, गिरि गुरुओ गुरु।

प्रथमा	गुरू	गुरुओ, गुरुणो
दितीया	गुरुं	गुरुओ (१)
तृतीया	गुरुणा	गुरुहि
पञ्चमी	गुरुदो इत्यादि	गुरुहितो इत्यादि
षष्ठी	गुरुणो, गुरुस्स	गुरुणं, गुरुण (२)
सप्तमी	गुरुम्मि	गुरुसु, गुरुसुं
सम्बोधन	गुरु	गुरुओ

सर्व्वे इकारान्ता गिरिशब्दवदुकारान्ताश्च गुरुशब्दवत् रूपाणि भजन्ते।

All nouns ending in *i* or *u* are declined like *giri* or *guru* respectively

ऋकारान्त पुलिङ्ग शब्द रूपाणि (नियमा)।

Rules for Declesion of nouns ending in *ṛ* (ऋ) (masculine)

(१) ऋकारान्तस्य सुपि परत आर इत्यादेशो भवति। अदन्त वच्चास्य रूपाणि।

The final ṛ of words becomes *ara* before all case affixes, and such words are declined like those ending in *a*

(२) खमो वर्ज्जे सुपि परत ऋकारस्य स्थाने विकल्पेनोकारादेश उत्त पचे चोकारान्तशब्दवद्रूपाणि भवन्ति।

U is optionally substituted for final ṛ before all case affixes except सु (nom sing), and अम (acc sing), when *u* is substituted for ṛ, the rules of declension prescribed for nouns ending in *u*, shall apply

---

१। अपभ्रंशे आमो ह ह च भवति। In the apabhransa, *hum* as well as *harā* are substituted for *ām* after nouns ending in *i* or *u*

२। शौरसेन्यां भर्त्तृ शब्दस्य भट्टा इति रूप भवति। In the saurasenī the word bhartṛ take the form of *bhattā*

(३) सम्बोधने सौपरे ऋदन्तस्य विकल्पेनाकारादेशो भवति ; विशेषणञ्चाचिनि तु न।

A is optionally substituted for the final *ri* (ॠ) of nouns in vocative singular, as हे पिअ, हे पिअर, (हे पित) ; but this rule does not apply to words ending in *ri* (ॠ) used as adjectives, as हे कत्तार।

(४) पिढ, भाढ, जामाढृणां सुपि परत ऋस्याने 'अरो' भवति आरापवादः।

The ri of the words *pitri*, *bhrátri*, and *jámátri* becomes *ara* instead of *ára* before the case affixes ; तेषामदन्तवत् रूपाणि च they are declined like words ending in *a* ; सौ परत याकारश्चवा before the affix *su*, the ri of these words may also optionally become *á*.

Examples उदाहरणानि।

भर्तृशब्दः।

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom)	भत्तारो	भत्तुणो, भत्तारा
२या (acc)	भत्तारं	भत्तुणो, भत्तारे
३या (instr.)	भत्तुणा, भत्तारेण	भत्तारेहिं, भत्तुहिं
५मी (abl)	भत्तारादो, भत्तुणो इत्यादि	भत्तारहिं, भत्तुहिंतो
६ष्टी (gen)	भत्तुणो, भत्तारस्स	भत्तुणं भत्ताराणं
७मी (loc	भत्तारे, भत्तारम्मि, भत्तुम्मि	भत्तुसु, भत्तारेसु
सं (voc.)	हे भत्तार	हे भत्तारा:

सर्व्वेषामृकान्तपुंल्लिङ्गानां भर्तृशब्दवत् रूपाणि भवन्ति।

All nouns ending in *ri* are declined like the word bhartri.

पिउ शब्द ।

	एकवचन	बहुवचन
१मा (nom)	पिआ (१) पिअरो	पिअरा (२)
२या (acc)	पिअर (२)	पिअरे, पिदुणो
३या (instr)	पिअरेण, पिदुणा	पिअरेहिं
५मी (abl)	पिअरादो, पिदुणो इत्यादि	पिअरहिंतो, पिदुहिंतो इत्यादि
६ट्ठी (gen)	पिअरस्स, पिदुणो	पिअराण, पिदुण
७मी (loc)	पिअरे, पिअरम्मि, पिदुम्मि	पिअरेसु, पिदुसु
८म (voc)	हे पिअ, हे पिअर	हे पिअरा

एव भाउ, जामाउ रूपाणि भवन्ति ।

The words *bhrátri* and jámátri are declined like *pitri*

ईकारोकारान्तानां पुलिङ्गाना रूपाणि ।

Declension of words (masc) ending in i or u

(१) प्राकृतप्रकाश कल्पलतिकयोरीकारोकारान्तानां शब्दानां साधनार्थं न पृथक् सूचाणि विद्यन्ते । प्रतीयते तत् तेषामपि यथाक्रम मिकारोकारान्तवत् कार्य्याणि भवन्तीति ।

१। शौरसेन्यां प्रथमैकवचने पिदा इतिरूपं भवति। यथा "णाद् कधो वि एदाए पिदा' In the saurasení the word *pitá* becomes pidá in nom singular

२। भाइशब्दस्य अपि भादरो' इतिरूपम दृश्यते। We find also the form भादरो in nom plu of *bhrátá* as अहुमेहन्तु एदं वअसिदं मे भादरो।

३। भाषान्तरे अपि 'पिदरं' इति रूपम्। In some dialects we find also the form पिदरं in acc. sing

In the *Prâkritapraḍas'a* and *Lalpalatikâ* no special rules are given for declension of masculine words ending in *i* or *ú*. Such words are declined like those ending in *i* or *u* respectively.

(२) हेमचन्द्रेणतु घिवन्तानां ईकारोकारान्तानां सर्व्वसामेव विभक्तौ ह्रस्व विधानं कृतं, सम्बोधनेतु विकल्पेन ।

According to Hemachandra the final *i* or *ú* of words, which are *formed by the application of the suffix Ghu* to the roots, becomes short before all case affixes. This rule is optional in the vocative singular

---

गो शब्दस्य पुंलिङ्गे गाव इति रूपं भवति । ततोऽस्मादन्यवत् रूपाणि भवन्ति।

The word *go* takes the form of गाव in the masculine and is declined like words ending in *a*

स्त्रीलिङ्ग शब्दाः ।

Feminine nouns

स्त्रीलिङ्ग शब्दानां रूपकथनात् प्राक् स्त्री प्रत्यया विविच्यन्ते । तेषु प्रायः संस्कृतवत्, क्वचित्तु विशेष नियमानुगताः ।

Before proceeding to decline feminine nouns it would be necessary to state that the rules for feminine suffixes in sanskrita are in general also applicable to *prâkrita*. Some words in prâkrita are however subject to special rules, which we enumerate below

विशेष स्त्री-प्रत्ययाः ।

Suffixes which are applied to some special feminine nouns.

(१) अणादि प्रत्यय निमित्तो थोडीरुक्खिया नस्थ विकल्प ।

The suffix *n* which is, prescribed by pánnís sútra (4/1/15) to famnine nouns is optionally applied in *Prakrita*

(२) अजातिवाचिनोनाम स्त्रिया विकल्पेन ङी ।

Except in words signifying species, the suffix *ní* is optionally applied to all feminine nouns, as काली, काला इत्यादि, कुमार्यादो नित्यमेव the suffix *ní* is invariably applied to the words *kumárí* &c

(३) छाया हरिद्राभ्या वा ।

Ní is optionally applied to the words *chhayá* and *Haridrá* as छाइा, छाही , हलद्दा, हलद्दी,

(४) सस्सादे स्थाने सस्सादय, आदन्तश्चरूपाणि ।

The feminine words *sasrí* &c assume the forms of *sasá* &c and are accordingly declined like words ending in á as ससा, नणदा, दुहिआ ।

(५) अम्हामि सुपि कि यत—तद्भ स्त्रिया ङीर्वा ।

When the pronouns *I im yat*, and *tat* are used in the feminine gender *ní* the suffix is optionally applied to them, as कीओ काओ &c (१) ।

॥ स्त्रीलिङ्ग शब्द साधन नियमा ।

The following are the rules for the declension of feminine nouns

(१) स्त्रियां जश्शसोः स्थाने उत्, ओत् इत्येतौ वा भवत , दीर्घ श्च वा ह्रस्वश्च ।

१। औरम्भ्यो भस विधि नदमते। This rule has no force in the *sauraseni* dialect.

In feminine nouns either *at* or *ot* is substituted for both the affixes *yas* and *sas* and the final short vowels become optionally long (१) ।

(१) स्त्रियां वर्त्तमानात् नाम्नः परे टा, ङस, ङीनां स्थाने आत् अत्, इत्, एत्, इत्येते आदेशा भवन्ति । आदन्तात्तु टादीनां स्थाने आन भवति ।

In the declension of feminine nouns the affixes *tá*, *nas* and *ní* change to either *át, at, it* or et; (२) these affixes do not change to *át* after feminine nouns ending in *á*

(२) सर्व्वत्र प्राग्दीर्घो ङसेर्व्वा ।

The final short vowel of a feminine noun becomes long before all case affixes , but before *nasi* the rule is optional (३) ।

(४) स्त्रीलिङ्गस्य नाम्नोऽमि परे ह्रस्वो वा भवति ।

The final long vowel of a feminine noun becomes short before the affix *am* (acc sing)

(५) स्त्रियां वर्त्तमानादोकारान्तात् सोः जसश्चस्य स्थाने आकारो वा भवति ।

---

१ । औरभेर्य्यां जसि स्त्रियां एत्व मस्यात् In the *saurasena* it is not substituted for the affix *yas* in the feminine nouns.

• । अपभ्रं टाप्रत्यये एदेव । In the apabhransa only *e* is substitutes for *tá* (instr sing)

१ अपभ्रंशे ङसि ङसो स्थाने हे भ्यसामे स्थाने ॐ, तथा ङेः स्थाने हिँ भवति In the *apabhransa* he is substituted for nasi and nas , *hum* for bhyas and *hi* and *him* for ni.

In the declension of feminine nouns ending in i (इ) á (आ) is optionally substituted for *su* (nom. sing.) *jas* (*nom plu*) *and sas* (*acc plu*)

(६) आवन्नात् सम्बोधने आप एवं ।

The final á of the feminine nouns formed by the application of the suffix *áp* after them, changes to *e* in vocative singular ; as हेमाले, अन्यत्रतु न भवति । This rule is not applied to nouns ending in *á* not so formed ; as हेपिउच्छा ;

आकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दाः ।

Declension of feminine nouns ending in á.

लता शब्दाः ।

एकवचनं		बहुवचन	
१मा (nom)	लदा	लदा, लदाओ, (१) लदाउ	
२या (acc)	लदं	लदा, लदाओ, लदाउ	
३या (instr)	लदाए, लदाइ	लदाअ	लदाहि, लदाहिं, लदाहिं
५मी (abl)	लदादो, लदाए	इत्यादि	लदाहितो इत्यादि
६ष्टी (gen)	लदाए, लदाइ,	लदाअ	लदाणं, लदाण
७मी (loc)	लदाए	लदाइ	लदासु लदासुं
सं (voc)	हे लदे		लदाओ

सर्व्वे आकारान्ता लतावत् ।

---

१) Observe that in Prakrita, no sandhi, is allowed between the vowel of a case affix and the final vowel of the word to which it is applied. प्राकृते प्रातिपदिक विभक्तिस्वरयोर्न सन्धि ।

All feminine nouns ending in *i* are declined like बुद्धा।

इकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दाः।

Feminine nouns ending *i*

	एकवचन	बहुवचन
१मा (nom)	बुद्धी,	बुद्धी, बुद्धिओ, बुद्धिउ
२या (acc)	बुद्धिं	बुद्धी, बुद्धिओ, बुद्धिउ
३या (instr.)	बुद्धीए, बुद्धीइ बुद्धीआ बुद्धिअ	बुद्धीहि बुद्धीहं
५मी (abl)	बुद्धीए, बुद्धीउ इत्यादि	बुद्धीहिंतो, बुद्धीसुंतो इत्यादि
६ठ्ठी (gen)	बुद्धीए, बुद्धीइ बुद्धीआ, बुद्धीअ	बुद्धीणं, बुद्धीण
७मी (loc)	बुद्धीए, बुद्धीइ बुद्धीआ, बुद्धीअ	बुद्धीसु, बुद्धीसुं
सं (voc)	बुद्धी	बुद्धी, बुद्धीओ इत्यादि

सर्व्वे इकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा बुद्धिशब्दवत्।

All feminine nouns ending in *i* are declined like the word बुद्धि।

उकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दाः।

Feminine nouns ending in *u*,

	एकवचनं	बहुवचनं
१म (nom.)	धेणू	धेणू, धेणूओ, धेणूउ
२या (acc)	धेणुं	धेणू, धेणूओ, धेणूउ

३या (instr) धेणूए, धेणूद्, धेणूआ, धेणूअ धेणूहि, धेणूहि

५मी (abl) धेणूदो, धेणूद, इत्यादि धेणूहिंतो, धेणूसुंतो

६ठ्ठी (gen) धेणूए धेणूद्, धेणूआ धेणूअ धेणूण, धेणूण

७मी (loc) धेणूए, धेणूद्, इत्यादि धेणूसु, धेणूसु

८म (voc) धेणु, धेणू इत्यादि।

सर्व्वे उकारान्त स्त्रीलिङ्गा धेनु शब्दवत्।

All feminine nouns ending in *u* are declined like the word धेनु।

ईकारान्त स्त्रीलिङ्गशब्दा ।

Feminine nouns ending in *i* (ई)

नदी शब्द ।

	एकवचन	बहुवचन
१मा (nom)	नई, नईआ	नईओ, नईआ
२या (acc)	नइ	नई, नईओ, नईआ
३या (instr)	नईए इत्यादि	नईहि, नईहि
५मी (abl)	नईए, नईअ, नइदो इत्यादि	नई, नईहिंतो नइसुंतो
६ठ्ठी (gen)	तृतीयावत्	नईण, नईण
७मी (loc)	तृतीयावत्	नईसु, नइसु
८म (voc)	नइ इत्यादि।	

सर्व्वे ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा नदी शब्दवत्।

All feminine nouns ending in *i* are declined like the word नदी,

ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा ।

Feminine nouns ending in ऊ

वधू शब्द ।

एकवचन		बहुवचन
१मा (nom)	वहू	वहू, वहूओ इत्यादि
२या (acc)	वहू	वहू वहूओ इत्यादि
३या (instr)	वहूए, वहूइ इत्यादि	वहूहि वहूहि
५मी (abl)	वहूदो, वहूए इत्यादि	वहूहिंतो वहूसुंतो
६ट्ठी (gen)	इतीयावत्	वहूण, वहूण
७मी (loc)	तृतीयावत्	वहूसु वहूसु
८म (voc)	वहू इत्यादि ।	

सर्व्व ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा वधूवत् ।

All feminine nouns ending in u are declined like the word वधू ।

ऋकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा ।

Feminine nouns ending in ऋ (ṛ)

मादृ शब्द ।

एकवचन		बहुवचन
१मा (nom)	मादा	मादा
२या (acc)	माद्र (१)	माए
३या (instr)	मादाए, मादाअ इत्यादि	माएहि माएहि

---

१ । शौरसेन्यां द्वितीयैकवचन मादर इति रूपं भवति । In the saurasenı acc sing form of the word माद (mátri) is मादरं (madaram)

५मी (abl) माआदो, माआए इत्यादि माआहिंतो, माआसुंतो

६ठी (gen) तृतीयावत् माआणं, माआण

७मी (loc) तृतीयावत् माआसु, माआसुं

८म (voc) माअ इत्यादि (१)

गो शब्दस्य स्त्रीलिङ्गे गावी, गाई इतिरूपद्वयम्, तस्य ईकारान्त-स्त्रीलिङ्ग वद्रूपाणि । The word *go* in the feminine gender becomes गावी or गाई and is declined like the words ending in *i*

अजन्त क्लीव लिङ्गशब्दाः ।

Neuter nouns ending in a vowel

नियमा (rules)

(१) क्लीवे वर्त्तमानात् स्वरान्तान्नाम्न. सो स्थाने म् भवति ।

M is substituted for *su* (nom sing)

(२) क्लीवे वर्त्तमानात् स्वरान्तानाम्न परयोर्जश्शसोः स्थाने इं, इ, णि त्येत आदेशा भवन्ति । (२) ।

In, im or ni is substituted for *jás* and *sás*

(३) क्लीवे सम्बोधने सुलोपो भवति ।

The voc. sing affix *su* vanishes after all neuter nouns

१। हेमचन्द्र मते माइ शब्दस्य 'माई' 'माअर' इति रूपद्वय भवति । According to Hemchandra the word *mátri* assumes also two other forms viz. माई and माअर'

२। शौरसेन्यां क्लीवे जस्शसो स्थाने केवलं णिरादेशः । In the Saurasení dialect, only ṇi is substituted for *jas* and *sas* after neuter nouns अपभ्रंशे ए एव and in the *apabhransa*, only *im* is the substitute for *jas* and *sas*.

(४) क्लीवे सौपरे ऽदुतोर्नदीर्घः ।

The final *i* or *u* of a neuter noun does not become long before *si* (nom. sing.)

अकारान्त क्लीव लिङ्ग शब्द रूपाणि । Declension of neuter nouns ending in *a*.

कुल शब्दः ।

एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.) कुलं	कुलाणि, कुलानं, कुलानं
२या (acc) कुलं	कुलाणि, कुलानं, कुलानं
सं (voc.) हे कुलं	

पुम्वदन्यत् । The remaining are like masculine words ending in a.

इकारान्त क्लिव लिङ्ग शब्द रूपाणि । Declension of neuter nouns ending in *i*.

दधि शब्दः ।

एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.) दधिं, दधि	दधीणि, दधीनं, दधीनं
२या (acc.) दधिं, दधि	दधीणि, दधीनं, दधिनं
सं (voc) दधि	

पुम्वदन्यत् । The remaining like masculine in *i*.

उकारान्त क्लीव लिङ्ग शब्द रूपाणि । Declension of neuter nouns ending in *u*.

मधु शब्दः ।

एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.) मधुं, मधु	मधूणि, मधूनं, मधूनं

२ या	(acc) मङ्गं, मङ्ग	मङ्गणि, मङ्गइं, मङ्गईं
सं	(voc) मङ्ग	

पुम्वदन्यत्। The remaining like masculine in *u*.

हलन्ता शब्दाः। Declension of nouns ending in consonants.

प्राकृते हलन्ताः शब्दा एव न सन्ति। केषाञ्चिदन्त्य-हलां लोपः केषाञ्चाजन्ते परिणामस्तत एव हलन्त शब्द साधनार्थं न नियम विशेषा लक्ष्यन्ते। प्राकृताचार्यैर्हि केवलमात्मन् राजनित्येतयोः शब्दयोः साधनार्थं कति नियमान् कृत्वा तएवान्यच नान्तेषु यथादर्शनं प्रवर्त्तिताः।

As final consonants in sanskrita words are elided in *Prakita* or such words are transformed into others ending in vowels, Prakita granmarians do not give rules for declension of words ending in consonants; some special rules are however found for declesion of átman and *Rájan* and these are said to be applicable to words ending in *n* as far as usage of old authorities may allow

राजन् शब्द रूपाणि।

Declension of the word *rájan*.

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा	(nom.) राआ (१)	राआणो, राआ
२या	(acc.) राअं	राए, राआणो

---

१ हेमचन्द्र मते नान्तस्य पुंसि विकल्पेणाणादेशो भवति। According to Hemchandra, ṇa is optionally substituted for the final letter of the nouns ending in n as राआणो पक्षा इत्यादि।

३या (instr)	रण्णा, राइणा	राएहि
५मी (abl)	राम्रादो, रण्णो, राम्रादु, राइणो	राम्राहिंतो, राइहिंतो
६ठ्ठी (gen)	रण्णो, राइणो, राम्रस्स	राम्राणं, राइणं, राम्राम
७मी (loc)	राम्रम्मि, राए, राइम्मि	राएसु, राएसुं

सं (voc) राम्रा, राम्रं इत्यादि

आत्मन् शब्द रूपाणि ।

Declension of the word *Atman*.

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom)	अप्पा, अप्पाणो	अप्पाणा, अप्पाणो, अप्पा
२या (acc)	अप्पाणं, अप्पं	अप्पाणे, अप्पणो
३या (instr)	अप्पाणेण, अप्पणा	अप्पाणेहिं, अप्पेहि
५मी (abl.)	अप्पाणाओ, अप्पणो, अप्पाओ, अप्पादो इत्यादि	अप्पाणाहिंतो अप्पाहिंतो इत्यादि
६ठ्ठी (gen.)	अप्पाणस्स, अप्पणो	अप्पाणाण, अप्पाणं
७मी (loc)	अप्पाणम्मि, अप्पे	अप्पाणेसु, अप्पेसु

स (voc) अप्पं इत्यादि ।

युवन्, श्वावन्, ब्रह्मन् इत्यादयो नकारान्ता आत्मन शब्दवत् ।

All other nouns ending in n as युवन् &c are declined like *Atman*.

प्राकृत कल्पलतिकायां सो परे भरद्भगवद्भ्यांलकानुस्वारो विहितः ।

According to *prákrita kalpalatiká* the final t of the words *bhabat* and *bhagabat* changes to anusvara before

su (both nom and voc. sing.) भवं (भवान्), हे भवं (हे भवन्) भग्गवं (भगवान्), हे भग्गवं (हे भगवन्) ; (१) ।

प्राच्यायां भवच्छब्दस्य खोलिङ्गे भोदी इतिरूपं भवति ।

In the Prâchyâ *dialect* the feminine form of bhavat is bhôdi

---

सर्व्वनाम शब्दाः ।

The Pronouns

प्राकृते सर्व्वनाम-सम्बन्धिनः केऽपि साधारण नियमा न दृश्यन्ते, सर्व्व एव नियमा विशेष-स्वभावाः । केवल मदन्तसर्व्वनामशब्दानां साधनार्थं कति साधारण नियमा. सन्तीति तेषामुल्लेखः क्रियते । अन्येषान्तु साधन नियमा स्तत्तदुदाहरणेभ्योऽवगन्तव्याः । (२) ।

There are no general rules in the *prakrita* grammar for the declension of pronouns Almost every pronoun is specially treated But the declensions of the pronouns ending in *a* are subject to some common rules which we shall here notice The declension of other pronouns may be gathered from the several examples given below

---

१ शौरसेन्यां नियम एष मघवम् शब्देऽपि प्रवर्त्तते । In the saurasenî this rule is also applied to *Maghabat*, यत्र दुर्व्वासस सौ दुव्वासा इति रूप In the Saurasenî the word *Durbâsas* becomes dubbâsâ before nom sing

२ । सर्व्वनामशब्दा अथवा सर्व्वादिगणा (The *sarvâdi* class) सर्व्व, विश्व, उभ, उभय उतर, उत्तम, (प्रत्ययान्त) , इतर, अन्यतर त्यद्, त्व, नेम, सम, सिम, एतद्, यद्, एतद्, इदम्, अदस्, एक, द्वि युष्मद्, अस्मद्, भवत्, किम् ।

अदन्तसर्व्वनाम साधन नियमाः ।

Special rules for the declensions of pronouns ending in *a*

(१)। सर्व्वादे रतः परस्य जस एङ्भवति ।

E is substituted for *jas* (nom plu) after the word *sarva* &c when used in the masculine gender (१)

(२)। सर्व्वादेरदन्तात् आमो एसिं इत्यादेशो वा भवति । डेस सिं, म्मि, त्थ इत्येत आदेशा भवन्ति, तयेदमेतदौ वर्ज्जयित्वा डेर्सिंघा-देशो भवति ।

After the pronouns of the *sarvádi* class used in the masculine or neuter gender, the affix *ám* becomes *esim* and ni becomes *smim, mmi, llh* or *hum* optionally. But it does not become *hm* after *idam* and *etad* (२)

सव्व शब्द पुं रूपाणि ।

Declension of the word *sarva* masculine

एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom) सव्वो	सव्वे
२या (acc) सव्वं	सव्वे

१। शाकार्य्यं सर्व्वशब्द एव, In the Sikari, *e* is optionally substituted for first a of *sarvadi* as सेव्वे, सव्वे ।

२। शौरसेन्यां एदम् किं यशद्भ्य आम एसिं न स्यात् । In the *Sauraseni*, *esim* is not substituted for *dm* in *idam, kim, yat* and *tat*, वह भाषायां किमादे दासो ं स्यात्। In the *Takka* dialect, *ham* is substituted for *dm* after *kim* &c. अपभ्रंशे चकारात्तस्मात् सर्व्वशब्दो के सिंभेद केवले । In the *Apabhransa*, only *hm* is substituted for *ám* after *sarvádi* ending in *a*.

३ या (instr.) सव्वेण	सव्वेहिं
५मी (abl) सव्वदो सव्वत्तो इत्यादि	सव्वेहिंतो इत्यादि
६ठी (gen) सव्वस्स	सव्वेसिं सव्वाणं
७मी (loc) सव्वस्मिं सव्वम्मि सव्वत्थ सव्वहिं (१)	सव्वेसु सव्वेसुं

सर्व्वादीनां स्त्रीलिङ्गे आदन्त स्त्रीलिङ्ग शब्दवत्, क्लीवे अदन्त क्लीवलिङ्ग शब्दवत् रूपाणि ।

In the feminine gender *sarvadi* are declined like feminine words ending in *á*, and in the neuter like those ending in *a*

एव विश्वादय । The word *viswa* &c which come under *sarva* class are thus declined.

अपभ्रंशे सर्व्वस्य साहादेशः ।

In the *Apabhransa*, साह is substituted for सर्व्व ।

यत् शब्द पुं रूपाणि ।

Declension of the word *yat* (masculine)

एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom) (२) जो	जे
२या (acc) ज	जे
३या (instr) जेण, जिण	जेहि
५मी (abl) जत्तो, जदो जम्हा जाओ	जाहिंतो, जासुंतो इत्यादि

१। अपभ्रंशे ऐदन्तात् सर्व्वादेः ङसे र्डां इत्यादे र्डो भवति । In the *apabhransa* *ham* is substituted for *nas* after *sarvadi* तथा ङे केवल स्मिन् एव and only *him* for *ni* (loc sing)

१। अपभ्रंशे ङेर्म इति रूपं भवति।

६ठी (gen) जस्सु जाम (१) जाणं जेसि (२)

७मी (loc) जस्सि, जम्मि, जहि (२) जत्थ जेसु

यच्छब्दस्य स्त्री लिङ्गे आम वर्जिते डीर्व्वां भवति। यथा जी, जीया, इत्यादि।

The suffix ní is applied to the feminine of *yat* before all the case affixes except *ám* (gen plu)

तत् शब्द रूपाणि।

Declension of the word *tat* (masc)

	एकवचन	बहुवचन
१मा (nom) सो		ते, दे
२या (acc) तं, णं		ते, दे
३या (instr) तेण, तिणा, (४) णेण		तेहि, णेहि
५मी (abl) तत्तो, तदो, ता, तम्हा	ताओ	ताहिंतो इत्यादि
६ठी (gen) तास, से, तस्सु (५)	ताण	तेसि, सिं (६) दाण
७मी (loc) तस्सि, तम्मि, तत्थ, तहि (७)		तेसु इत्यादि

१। अपभ्रंशे (In the apabhransa) पु masc जासु स्त्री (fem) जहे।

२। शौरसेन्यां (In the sauraseni) केवल (only) जाव टक्कभाषायां (In the takka) जाह जाव इति रूप द्वय।

३। कालार्थे जाहें जाला शौरसेन्यां (loc sing) signifies time the word *yat* assumes the forms जाहे and जाला before it.

४। पैशाच्यां (in the paisáchi पु masc) 'तस' स्त्री (fem) नार।

५ शौरसेन्या जसि तस्य 'से' इति आमि च ताणमिति The form 'साप is not used before nas in the sauraseni and ताण' is the only form before ám अपभ्रंशे (in the *apabhransa*) जसि (before gen. sing) पु (masc) तह स्त्री (fem.) नाम; टक्कभाषायां (in the takka) आमि (before gen plu) ताह ताण

६। कालार्थे when ná signifies time ताहे ताला शौरसेन्या डेम्मिं न भवति। in the sauraseni *mmi* is not substituted for ná अपभ्रंशे In the *apabhransa* पु masc तहि स्त्री तह।

७। अपभ्रंशे च इति रूपं।

तच्छब्दस्य स्त्रीलिङ्गे प्रथमैक वचने सा इति रूप।

The word *tat* assumes the form of 'सा' in feminine nom sing सोवे (in neuter) 'त', स्त्रियामाम् वर्ज्यंते डी च। The suffix *ni* (डी) is also applied to it before all case affixes except *ám* (gen plu) यथा सी, सीवा इत्यादि।

एतच्छब्द पु रूपाणि।

Declension of the word *etad* (*masculine*)

	एकवचन	बहुवचन
१मा (nom.)	एस, एसो, (१)	एते, एदे,
२या (acc)	एत,	एते, एदे
३या (instr)	एदिणा, एदेण, एणं	एतेहि, एदेहि, एएहिं
४मी (abl)	एत्तो, एत्ताहो, एत्राओ इत्यादि	एतेहिंतो, इत्यादि
५मी (gen)	एअस्स, एदस्स, (२) एअस्स, से	सि, एएसि, एदाण (३)
७मी (loc)	अयम्मि, एत्थ, इअम्मि (४) एअम्मि, एअस्सि इत्यादि	एएसु एदेसु, इत्यादि

अदस् शब्द पु रूपाणि। Declension of the word अदस् masculine

१। स्त्रीव (in the neuter) इदं एवं इति रूपद्वयं; स्त्रियां (in the feminine) एसा इमा इति रूपद्वयं अपभ्रंशे (In the *Apabhransa*) पु (masculine) एसो स्त्री (feminine) एह स्त्री (neuter) एइ; शौरसेन्यां एस इति रूपं न स्यात् the form एस is not used in the *Saurasena* dialect

२। अपभ्रंशे (In the *Apabhransa*) ङसि (before gen. sing) एवहं इति रूपं।

३। शौरसेन्यां (In the *Saurasena* केवलं (only) एदाण इस प्राकृते (In the *Prakrita*) 'इदाण एदाणं' इति रूप द्वयं

४। अपभ्रंशे (In the *Apabhransa* 'एह इति रूप।

एकवचन		बहुवचन
१मा (nom)	अमू (१)	अमूणो
२या (acc)	अमु	अमूणे
३या (instr)	अमुणा	अमूहि
५मो (abl)	अमूओ, अमूउ, इत्यादि	अमूहिंतो इत्यादि
६ठी (gen)	अमुणो अमुस्स	अमूण
७मी (loc)	अमुम्मि, अयम्मि, इअम्मि	अमूसु इत्यादि

इदम् शब्द पु रूपाणि । Declension of the word इदम् .
(*masculine*)

एकवचन		बहुवचन
१मा (nom)	इमो (२) (अय)	इमे
२या (acc)	इमं, णं	इमे
३या (instr)	इमिणा, इमेण, णेण	एहि, इमेहि, णेहि
५मो (abl)	इदो, इमादो, इत्तो इत्यादि	इमेहिंतो इत्यादि

१। अदस् शब्दस्य प्रथमैकवचने सर्व्वं च अह इति च रूप भवति। The form (अह) also is used in all genders in the sing गौरसेन्यां अह इति रूप न भवति। In the *Sauraseni* this form is not used साधारणस्त्रियां अमू, तथा क्लीव अमु इति। But the forms अमू and अमु are generally used in feminine and neuter respectively

२। इदम शब्दस्य स्त्रीलिङे सौ रूप इमिआ तथा क्लीवे सौ अमिव इदम इअम इति रूप द्वय भवति। In feminine nom sing it has two forms इअं इमिआ; and the forms in neuter before nom and acc s ng are इदम् and इदम। शौरसेन्यां (In the *Sauraseni* the feminine form in the nom. sing (स्त्रियां सौ) is इअं and (क्लीव) in the neuter इदम इअम। अपभ्रंशे (In the *Apabhransa*) इदमो आयादेश (आय is *substituted for* इदम्)।

६ठी (gen)	अस्सु, इमस्सु, से	इमाण, सिं (१)
७मी (loc)	अस्सि, इमस्सि, इह, ए	एसु

कि शब्द पु रूपाणि (२)। Declension of *kim* (masculine)

	एकवचन	बहुवचन
१मा (nom)	को (३)	के
२या (acc)	क	के
३या (instr)	किणा, केण	केहिं
५मी (abl)	कोणो, कोस, कम्हा, कत्तो कदो (४)	केहिंतो इत्यादि
६ठी (gen)	कास, कस्सु (५)	काण, केसि, काण
७मी (loc)	कहि, कस्सिं कम्मि, कत्थ (६)	केसु इत्यादि

कालार्थे (when *ki* (कि) signifies time it has the following forms काहे, काला, कइआ।

१। शौरसेन्यां अस्मिन् कवले इमाण इति रूपं। *In the Sauraseni* it has only one form इमाण in the (gen plu)

२। अपभ्रंशे किमः स्थाने कार् कवणो इत्यादेशौ च In the *Apabhransa* कार् and कवण are optionally substituted for *kim*

३। स्त्रियां (in *feminine*) का and क्लीबे (in neuter) किं।

४। शौरसेन्यां (In the *Sauraseni*) कश्चं the form before *nasi* is कुदो अपभ्रंशे (in the *Apabhransa*) कहां।

५। स्त्रियां (in the feminine the forms before *n s* are किस्सा कीसे) कीस कीसा कीहे कीए; शौरसेन्यां पुंसि कास न भवति। the form कास is not used before nas masculine in the *Sauraseni* अपभ्रंशे (in the *Apabhransa*) पु) masculine कासु स्त्रियां (in the feminine) कहे।

६। शौरसेन्यां कस्मिं इति रूपं न। The form कस्मिं is not used in the *Sauraseni*

युष्मच्छब्द रूपाणि । Declension of the word युष्मत् (*yush-mat*)

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom)	तुमं, तं, तुं, तुव, तुह	मे, तुज्झे, तुज्झ तुम्ह · तुम्हे, उम्हे, तुह्मे
२या (acc)	तं, तु, तुवं, तुमं तुह, तुमे, तुए	वो, तुम्हे, तुज्झ, तुम्हे, तुह्मे,
३या (instr)	दे, ते, तइ, तुए, तुमं तुमइ, तुमए, तुमे, तुमाइ	तुम्हेहिं, तुह्मेहि, उम्हेहि, उम्हेहि, तुज्झेहि, इत्यादि
४थी (dat.)	तत्तो, तदत्तो, तुवत्तो तुम· त्तो, तुज्झत्तो, तुम्हत्तो, तु· हत्तो, तुह्मत्तो तदो, तुव, दुहि, तुमहिंतो, इत्यादि।	तुम्हाहिंतो तुज्झाहिंतो तुज्झत्तो, तुम्हत्तो तेहिंतो, दुहिंतो इत्यादि ।
५मी (abl)	तुह, तुज्झ, तुम, तुइ, तु, ते, तुम्ह, तुह, तुहं, तुव, तुम, तमे, तुमाइ, दे, तुह्म	वो, मे, तुज्झ, तुम्हाण, तुम्हाण, तुमाण, तुहाण उम्हाण, तुवाण इत्यादि
६ठी (gen.)	तइ, तए, तुमए, तुमे, तुमाइ तइ, तुम्मि, तुमम्मि, तुवम्मि, तुहम्मि, तुज्झम्मि, इत्यादि	तुस्स, तुम्हेसु, तुह्मेसु तुज्झस्स, तुमस्स, तुहेसु इत्यादि

मागध्यां युष्मद् शब्दस्थाने तुपुं, तुम्ह इत्यादेशौ भवत' ।

In the mágadhi तुपुं, and तुम्ह are substituted for yusmad.

शौरसेन्यां युष्मच्छब्द रूपाणि ।

एकवचनं	बहुवचनं
१मा, (nom.) २या, (acc) तुमं	तुम्हे
३या (instr.) तए,	तुम्हेहिं
५मी (abl) तुम्हादो	तुम्हाहिंतो
६ठी (gen) ते, दे, तव, तुम्ह	तुम्हाणं
७मी (loc.) तइ, इत्यादि	तुम्हेसुं

अपभ्रंशे युष्मच्छब्द रूपाणि ।

एकवचनं	बहुवचनं
१मा तुहु	तुम्हे, तुम्हइं
२या तइं, पइं	तुम्हेहिं
५मी तउहोंत,	तुम्हहं
तुम्हुहोंत, तुह्मुहोंत	
(अभि) तुम्हहं, (सपि) तुम्हासुं	

अस्मच्छब्द रूपाणि । Declension of the word *asmad*.

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom.)	अहं, अहम्मि, अम्मि, अच्छि, हं, अहअं, मि	मे, वयं अम्ह, अम्हे अम्हो, मो
२या (acc)	णेणं, मि, अम्मि, अम्हं, मं, ममं, मिमं, अह	अम्हे, अम्हा, णो, णे, अम्ह
३या (instr)	मिमे, ममं, ममए, मए, ममाइ, मइ, इणो, मअा	अम्हेहि, अम्हाहिं, अम्ह, अम्हो, णे
५मी (abl)	मइत्तो, ममत्तो, मत्तो, मइत्तो, मज्झत्तो, मइदो, ममहिंतो इतयादि	ममत्तो, अम्हत्तो, ममाहिंतो, ममासुंतो, ममेसुंतो, अम्हेहिंतो इत्यादि

६ठी (gen)	मे, मम, मइ, मह,	णे, णो, मह्म, अम्ह, अम्हं,
	महं, मह्म, नह्मं	अम्हे, अम्हो, मम, अम्हाणं,
	अम्ह, अम्हं	महाणं, मह्माणं
७मी (loc)	मि, मइ, ममाइ,	अम्हेसु, ममेसु, महेसु,
	मए, मे, अम्हमि, मम-	मएसु, एवं अम्हसु,
	मि, मह्मि, इत्यादि	ममसु इत्यादि

(१) शौरसेन्यां "अम्मच्छब्दरूपाणि" declension of *asmad* in the *saursam* dialect.

	एकवचन	बहुवचनं
१मा (nom)	ही, अहं	अम्हे, वयं
२या (acc)	मं	अम्हे
३या (instr)	मए	अम्हेहिं
५मी (abl)	मत्तो, ममादो	अम्हेहिंतो इतयादि
६ठी (gen)	मे, मम, मइ	अम्ह, अम्हाणं
७मी (loc)	मइ, मए	अम्हेसु

मागध्यां अहं वयमोःस्थाने "हगे" "हके" इत्यादेशौ भवतः।

In the *magadhi* हगे and हके are substituted for अहं and वयं।

अपभ्रंशे "अस्मद्" शब्दरूपाणि। Declension of "*asmad*" in the *apabhransa*.

	एकवचनं	बहुवचनं
१मा (nom)	हउ	अम्हे, अम्हइ
२या (acc)	मइ	अम्हे, अम्हई

३ यॉ (instr) मइ
५ मी (abl) मज्झ, मह्य
६ ष्टी (gen) मज्झ, मह्यु
७ मी (loc) मइ &c

अम्हेहि
अम्हेहिते
अम्हहे
अमहासु

दि शब्दस्य रूपाणि। Declension of the word *dwi*

	बहुवचन		बहुवचन
१ मा (nom)	दो, दुवे, दोण्णि, वेण्णि, दुण्णि, विण्णि	५ मी (abl)	दोहितो वेहितो, इत्यादि
२ या (acc)	दो, दुवे, दोण्णि, वेण्णि, दुण्णि, विण्णि	६ ष्टी (gen)	दोण्हं, (१) दोसं वेसं
३ या (instr)	दोहि, दोहि, विहि	७ मी (loc)	दोसु, वेसु

चि शब्दस्य रूपाणि। Declension of the word *tri* (चि)

	बहुवचन		बहुवचन
१ मा (nom)	तिण्णि	५ मी (abl)	तीहितो
२ या (acc)	तिण्णि	६ ष्टी (gen)	तिण्ह
३ या (instr)	तीहि	७ मी (loc	तीसु

चतु शब्दरूपाणि। Declension of the word *chatur* (चतुर)

	बहुवचन		बहुवचन
१ मा (nom)	चत्तारो, चउरो, चत्तारि	२ या (acc)	चत्तारो, चउरो, चत्तारि

१। अक्खासचकेभ्य आमो णहं णह इत्यादेशा भवन णह or णह is substituted for *dm* after the words signifying number as चतुरह णह सतण्ह इत्यादि विभक्त्यादेर्न भवति This rule is not applied to विभक्ति! &c

३ या (instr) चउहिं ६ ट्ठी (gen) चउण्हं

५ मी (abl) चउहिंतो ७ मी (loc) चउसु

॥ शेषाणामदन्तवत् ॥ एतेभ्योऽन्येषां संख्यावाचकानामदन्तवत्

रूपाणि भवंति ।

All other words signifying number are declined like words ending in *a*

पञ्चन् शब्दस्य स्त्रियां 'आप' भवति The suffix *áp* is applied to *panchan* पञ्चन् (in the feminine) *as* पञ्चा, पञ्चाहिं इत्यादि ।

विभक्त्यादेश विधिः ।

तादर्थे षष्ठी वा ।

The genetive is optionally used for the dative when the latter signifies 'तादर्थ' "for it."

प्राकृते विभक्ति व्यवहारस्य नियमो नास्ति, क्वचित् द्वितीयातृतीययोः षष्ठमी, पञ्चम्यास्तृतीया, षष्ठम्यादितीया, प्रथमाया अपि द्वितीया ;

The use of the cases in the prakrita dialects is very anomalous, we find in some instances the use of locative for acc and instr, that of instr. for the ablative, in others the acc is used for the locative and even for the nominative (१)

---

१ । आर्षे तृतीयस्या पञ्चमी। In the sábari ablative is used for the locative

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

प्रथम पाद ।

(तिङन्त प्रकरणम्) Verbs

प्रत्यय-विवेक ।

Of the affixes

प्राकृते क्यङ् यङादि प्रत्ययानां न विशेषनियमा वर्त्तन्ते । केवल हेमचन्द्रस्य व्याकरणे "क्यङोर्यलुक्" । इत्येक सूत्र दृश्यते ।

Prákrita grammars in general do not give special rules regarding suffixes *kyan, yan,* &c In Hemchandrá's vyákarna only we find the rule '*kyanoryaluk*' ie the 'y' of the suffix *kyan* is elided, as, गरुआइ (अगुरुर्गुरुर्भवति) ।

(२) प्राकृते गणभेदव्यवस्थैव नास्ति ।

In prákrita the distinction of gana or classes of roots is not observed All roots are conjugated alike

(३) प्राकृते तिवादीनां तिङां वर्त्तमान काले वक्ष्यमाण रूपाणि भवन्ति । तथादन्तांश्चवर्ज्जयित्वा धातूनां नात्मने परस्मैपदित्व-भेदोऽपि ।

The conjugation affixes *tip* &c of roots in several pronouns are changed to the following in the present tense, no distinction being recognized between parasmai and atmnepadi roots except in thoso ending in *a* (१)

---

(१) अत्रहि पाणिनीयप्रख्यानानुसारत तिवादीनां स्वरूप मवगन्तव्यम् । We must understand here by tip &c the affixes mentioned in the *sûtra* 3/4/38 of *Panini* यथा तिप तस झि ; सिप थस थ , मिप, वस् मस् ; त आताम झ ; थास आथां, ध्वम् ; इवहि महिङ ; शौरसेन्यां सर्व्वे धातव परस्मैपदिनो भवन्ति । In the sauraseni all roots are used in the Parasmaipadi

वर्त्तमानकाल-प्रत्ययाः । (the affixes of the present tense)

Singular एकवचनं	Plural बहुवचनं
प्रथम पुरुषस्य (3rd person) इ ए (ए) ;	न्ति, न्ते, इरे nti, nte, ire,
मध्यम पुरुषस्य (2nd person) सि si ;	इत्था, ह (itthá, ha)
उत्तम पुरुषस्य (1st person) मि, mi ;	मो,मु,मा ,(mo, mu, má)(२)

(४) अकारान्तानामात्मनेपदिधातूनां प्रथम मध्यमयोरेकवच-नस्य स्थाने यथासंख्यं ए, से इत्यादेशौ वा भवतः ।

The atmanepadi roots ending in *a* take optionally e and se in the 3rd and 2nd person singular instead of *i* and *si* ; as तुवरए, तुवरसे, (त्वरते, त्वरसे) ;

(५) अदन्ताङ्गात्मोर्मिंपरे अत आत्वं वा भवति ।

A' is optionally substituted for the final a of roots ending in a, when *mi* follows, as हसामि, हसमि इत्यादि ।

---

(१) । अत्रेदं बोध्यं प्राकृते द्विवचनं नास्तीति ; The reader should remember that there is no dual number in the Prákrita.

(२) । अपभ्रंशे वर्णभाषे तिप्रादीनां स्थानेषु यथा In the apabhransa the affixes *tip* &c. are changed into the following in the present tense.

sing. एकवचनं	plu. बहुवचनं
प्रथम पुरुषस्य (3rd person) *i* (इ)	*nti* (न्ति) &c.
मध्यम पुरुषस्य (2nd person) *hi* (हि)	*ha* (ह)
उत्तम पुरुषस्य (1st person) *u* (उ)	(*hum*) हुं

पैशाच्यां तिप्रादेशे ति, ते, इत्यादेशौ यथा : In the Paisachi *ti* and *te* are substituted for 3rd person singular.

शौरसेन्यां तिप्रादेशे 'दि' भवति In the sauraseni *di* is substituted for ti as करोदि, भणदि (करोति) इत्यादि ।

(६) अकारान्ताद्धातो र्मोमुमेषु परेषु अत इत्व मात्वश्च भवति, क्वचिदेत्वमपि।

I or *á* is substituted for the final a of root when *mo*, *mu*, or *ma* follows, in some instances *e* is also substituted for the same, as हसिमो, हसामो, हसेमो; हसिमु, हसेमु इत्यादि।

अकारान्त धातूनां वर्त्तमान रूपाणि।

The conjugation of roots ending in a in the present tense

भण धातु। root bhana

Singular.		Plural	
एकवचन		बहुवचनं	
प्र. पु. (3rd per)	भणइ, भणए	भणन्ति, भणन्ते, भणिरे	
म. पु. (2nd per)	भणसि, भणसे	भणह, भणित्था	
उ. पु. (1st per.)	भणामि, भणमि	भणामो, भणिमो, भणेमो इत्यादि	

एवं हसपठादयः-

अस धातुस्तु विशेषनियमनलुप्यते The root *as* is conjugated in the following (way), as

अस धातु रूपाणि।

एकवचन	बहुवचन
प्र. पु. (3rd per) अच्छइ, अत्थि	अच्छन्ति, अत्थि
म. पु (2nd per) सि, अच्छसि, अत्थि	अत्थि, अच्छित्था, अच्छह
उ. पु (1st per) मि, अत्थि, अच्छामि	म्हो, म्हा, इत्यादि

(७) भूतार्थे विहितस्य प्रत्ययस्य स्थाने स्वरान्तात् ही, सी, हीअ, इत्येत आदेशा भवन्ति ।

In the past tense *hi*, *si*, *hiya*, is indiscriminately used for the affixes after roots ending in a vowel in all persons and numbers as कासी, काही, काहीअ, (अकार्षीत्, अकरोत्, चकार इत्यादि), ठासी, ठाही, ठाहीअ (अस्थात्, अतिष्ठत् तस्थौ),

(८) व्यञ्जनान्ताद्धातो परस्य भूतार्थे विहितस्य प्रत्ययस्य स्थाने 'इअ' आदेशो भवति ।

In the past tense iya is substituted for all the affixes in the roots originally ending in consonant (१), as गेण्हीअ (अग्रहीत् अगृह्णात्, जग्राह), अत्रधातो भूतार्थेन प्रत्ययेन सह 'आसि' 'रहेसि' इत्यादेशौ भवत' । आसि or रहेसि is substituted for the root as in the past tense, as आसि, (अ, ल, अस् इत्यादि) प्रकाशेले कवचनेष्वर्थ विधि । According to the Prákritaprakas a this rule is used in the singular only

(९) भविष्यति तिवादीना रूपाणि ।

In the future tense the conjugation affixes *tip* &c assume the following forms

---

(१)। प्राकृतप्रकाशमत भूत अन्तयस्य इंच आदेशो भवति एकाक्षरधातो परो आदेश: । According to prákritaprakasa *Iya* is substituted for the affix after roots in the past tense and *kiya* after a monosyllabic root as करीअ (अभूत अभवत् अभूत); काहीअ (अकार्षीत् अकरोत्, अकार्षत्); आदामूले सिद्धान्त प्रयोग एव दृश्यते। In the past tense generally the verbs formed with the affixes *hi* and ktabatu are used.

	Singular एकवचन	Plural. बहुवचन
		hinti, hinte, hire (हिन्ति, हिन्ते, हिरे)
म पु (2nd per)	*hisi* (हिसि)	*hitha, hiha* (हित्थ हिह)
उ पु (1st per)	humi, hami ssami, or ssam (हिमि, हामि, स्सामि, स्सम्	*hissá, hihá* हिस्सा, हिहा (१)

भविष्यति धातु रूपाणि ।

The conjugation of the roots in the future

भू धातु रूपाणि।

	Singular एकवचन	Plural बहुवचन
प्र पु (3rd per)	होहिइ, (भविष्यति भविता वा)	होहिन्ति, इत्यादि (भविष्यन्ति, भवितारो वा)

(१) । शौरसेन्यां भविष्यदर्थे प्रत्यय परे स्सिर्भवति । सुख इति कल्प लतिका । In the saurasenı the syllable *ssi* is used after roots in the future, according to kalpalatika *ssa* is used instead of *ssi* सौत्र but this auxilary is not used before *mi* यानोच्चारण रकारात्र and *s* is also joined to the roots as भविस्सिदि करिस्सिदि इत्यादि ।

अवन्त्यां धातुविशेषसंधौ भविष्यद्विषये ज्ज ज्जा इत्यौ In the *avanti* jj or jjá is used between affixes and roots in the future, as होज्जइ, होज्जाइ (भविष्यति) पैशाच्यां भविष्यति मि: एच्च' 'एव' In the Paisachi essa is substituted for the affix ti 3rd person singular in the future

अपभ्रंशे भविष्यदर्थे विधेयस्य त्यादेः आसो वा भवति, कल्पलतिकामते एस्स । In the apabhransa *dsa* is optionally substituted for affixes in the future according to kalpalatika *ssa* is also substituted for them.

म. पु (2nd per)	होहिहि (भवि- व्यसि, इतरादि)	होहित्था, होहिह (भविष्यथ (इत्यादि)
उ पु. (1st per)	होहिमि, होस्सामि, होस्सं, (भविष्यामि इत्यादि)	होहामो, होस्सामो इत्यादि (भविष्यामो इत्यादि)

ह्न धातु रूपाणि।

प्र. पु. (3rd per)	काहिद (करिष्यति, कर्त्ता, अकरिष्यत्)	काहिति (करिष्यन्ति कर्त्तारः अकरिष्यन्त)
म. पु. (2nd per)	काहिसि, (करिष्यसि (इत्यादि) एवमन्य चापि।	काहित्था, (करिष्यथ,) इत्यादि
उ. पु (1st per)	काहं, काहिमि	काहमो

ह्स धातु रूपाणि।

	Singular एकवचन	Plural बहुवचन
प्र. पु (3rd per)	हसिहि, (हसि- ष्यति इत्यादि	हसिहिन्ति, हसिष्यन्ति इत्यादि।
म. पु (2nd per)	हसिहिसि, (हसि- ष्यसि, इत्यादि	हसिहित्था, (हसिष्यथ,) इत्यादि
उ. पु (1st per)	हसिस्सं, इत्यादि हसिष्यामि इत्यादि	हसिस्सामो, हसिहामो (हसिष्याम इत्यादि।

एवं भण, पठादय।

(१२) वक्ष्यमाणधातवो भविष्यति विशेष नियमाननुसरन्ति। तेषामुत्तमपुरुषैकवचन रूपाण्यत्र लिख्यन्ते अन्यत्वतु शुधातु वदवगन्तव्यानि।

The following roots are specially conjugated in the future tense Their Ist singular forms are given against them In other persons, they are like *shru* which is conjugated below

धातवः	उत्तम पुरुषैकवचन रूपाणि
कृ	काहं, काहिमि
दा	दाहं, दाहिमि
सं–गम	सगच्छं
रुद	रोच्छं
विद	वेच्छं
दृश	देच्छं
वच	वेच्छं
भिद	भेच्छं
बुध	भोच्छं
शु	सोच्छ, सोच्छिस्सं, सोच्छिमि इत्यादि
गम	गच्छं
मुच	मोच्छं
छिद	छेच्छं

शु धातु रूपाणि।

	Singular एकवचन	Plural बहुवचन
प्र. पु (3rd per)	सोच्छिइ, सोच्छिदिइ (सोच्यति) इत्यादि	सोच्छिन्ति, सोच्छिदिन्ति, (सोच्यन्ति इत्यादि)

म पु (2nd per) { मोच्छिसि, मोच्छिदिसि (ओथसि इतादि) । { मोच्छित्था, इतादि (ओथथ इतादि)

उ. पु. (1st per) { मोच्छं, इतादि (ओषामि) इतादि । { मोच्छिमो, मोच्छिदिमो इतादि (ओथाम इत्यादि)

(१२) Potential mood (लोट, विधि लिं &c)

	Sing (एकवचन)	Plu बहुवचन
प्रथम पुरुषस्य (3rd person)	(उ) (१)	(न्तु)
मध्यम पुरुषस्य (2nd person)	ह, हि (२)	ह
उत्तम पुरुषस्य (1st person)	मु	मो

विधादिषु धातु रूपाणि । The conjugation of the roots in potential mood

हस धातु ।

	Singular एकवचन	Plural बहुवचन
म पु (3nd per)	{ हसउ, (हसतु हसेत्) इतयादि	{ हसन्तु, हसेन्तु, (हसेयु) इतयादि

---

(१) । ओरसेन्यामनुस्वारो उकारे 'दु' एदेशो भवति । In the saurseni du is substituted for u

(२) । अकारात् परस्य सोऽत्राले हज्जसु' 'हज्जहि,' 'हज्जे,' इत्येत आदेश भवन्ति After roots ending in a, su becomes optionally *jjasu*, *jjahi*, *jje*, अकारात् परस्य सोऽत्राले हज्जसु' 'हज्जहि,' 'हज्जे,' इत्येत आदेश भवन्ति *After roots ending in a the affix su is also optionally elided* । दक्षिणत्ये एकार एव किं according to dandin he is used only after

म पु (2nd per) { हयसु हसहि, हथ, हसे / ज्जसु, हसेज्जहि, हसेज्जे, / (हस, हसे) इत्यादि } { हसह, (हसत, / हसेत) इत्यादि }

उ पु (1st per) { हसमु, (हसानि, / हसेय) इत्यादि } { हसामो (हसाम, हसेम) / इत्यादि }

एव पठादय , केषाञ्चिन्मते जिधातो विध्यादिषु वर्त्तमानवत् रूपाणि भवन्ति ।

According to some authorities in the potential mood the root ji is conjugated like in the present tense, as जयइ इत्यादि । (१) ।

(१ ३) वर्त्तमाने, भविष्यति, विध्यादिषु चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य ज्ज ज्जा, इत्येतावादेशौ वा भवत । पक्षे यथाप्राप्त ।

jja and jjá are optionally substituted for the affixes in the present and future tenses and also in the potential mood , there being an option the forms previously mentioned are also allowed हेमचन्द्रमते स्वरान्तधातुना मेवाय विधि, according to Hemchandra this rule applies only to the roots ending in vowel, as हसेज्ज, हसेज्जा (हसति, हसिष्यति, हसतु, हसेत इत्यादि) (२) ।

१। शौरसेन्यां जि' धातो विध्यादिष 'जदु' इत्यादि रूपाणि भवन्ति। In the saursenî the root ji assumes the form of *jadu* &c in the potential mood

२। शौरसेन्यां नैवविधि। This rule is not applied in the saurasenî dialect

(१४) वर्त्तमाने, भविष्यति, विध्यादिषु च धातुप्रत्यययोर्मध्येऽपि ज्ज ज्जा इत्यादेशौ वा भवत ।

jja and jjá are also used between roots and affixes in the present and future tenses and also in the potential mood, as होज्जइ, होज्जाइ (भवति, भविष्यति, भवतु, भूयादित्यादि) ।

(१५) शत्रु, शानच् इत्येतयोरेकैकस्य स्थाने माण इत्येतावादेशौ भवत ।

Nta and mána are respectively substituted for the present participle *satri* and *sánach* (१) as पढन्तो, पढमाणो, हसन्तो हसमाणो (पठन्, हसन्) ,

(१६) स्त्रियां वर्त्तमानयो शत्रु शानचोरीकारादेशो भवति, न्ती, माणा च।

I is substituted for *satri* and *sánach* when used in the feminine *nti* and *máná* are also substituted for them respectively

(१७) वर्त्तमान, विधिलिङ् शत्रुषु परतोऽकारस्य स्थाने एकारो वा भवति ।(२)

E is optionally substituted for the final *a* of a root in the present and potential, and also in the present

---

१ । अपभ्रंशे हि काले सह प्रत्यय । In the apabhraṁśa the participle *satri* is used after a root in three tenses viz : the present, the past and the future, as होन्तो भवन् भविष्यन् &c.

२ । मौलिकयो धातुविकरणयोर्मध्ये कदाचिदेकारो In the augment *e* or *é* is optionally inserted between the roots and affixes as, भणेहि भणाहि ।

participle before *satri*, as हसेद, हसद् (हसति), हसेउ, हसउ (हसेत्), अद्द हसेंतो हसतो, (हसन्), क्वचिन्नभवति क्वचिदालमपि in some instances *a* is also substituted for *a* as सुणाउ (शृणोतु), (१)

भाव कर्म्मणो ।

Passive forms

(१८) भाव कर्म्मनिहितस्य यक स्थाने इज्ज, इज्ज इत्येतावादेशौ भवत ।

For *yak* (the suffix indicating passive form) *ia* and *ijja* are substituted as हसिअद् हसिज्जद् (हस्यते), दृश्यवचोस्तु भावकर्म्मणोर्यथासख्य दीस वुच्च इतिरूप भवति । The roots *dis*, and *bach* assume the forms *d sa* and *buchcha* respectively in the passive, as दीसद् (दृश्यते), वुच्चद् (उच्यते), (२)

ह्रादीना कार्यविशेष ।

(१९) ह्रा, तुम, तव्य, भविष्यत् काल विहिते च प्रत्यय परे अत एत्व इत्व भवति ।

---

१ । शौरसेन्यां यक स्थाने इय इत्यादेशो भवति In the s aurasení ia is substituted for *yak* (the affix of the pass ve) पैशाच्यान्तु 'इय्य इत्यादेश' in the paisáchi *yya* is s bst t ted for *yak*

२ । Accord ng to prakṛ t i rakśás a only *e* or *db* is s bst tuted for *a ch* and an *a* in the first syllable of the root becomes *d* प्राकृतप्रकाश्य मते क्वचिद स्थाने इ कारादेशो भवत धातोरकारस्य च ।

When the affixes ktwá, tumun, and tabya follow, and also in the future *e* or *i* is substituted for the final n of root, as ह्सेउण ह्समिऊण (ह्सित्वा), ह्सेऊं, ह्समिऊं (ह्सितुं); ह्सेयव्वं, ह्सिअव्वं (ह्सितव्यं); इत्यादि।

त्त प्रत्यये परत अत दूर्भवति। *I* is substituted for the final *a* when *kta* (the affix of the past participle) follows, as ह्सिअं (ह्सितं); पठिअं (पठितं);

णिजन्तानां।

(२०) णेः स्थाने अत्, एत्, आव, आवे इति चत्वार आदेशा भवन्ति। (१)

A, *e*, *dba*, or *dbe* is substituted for nich, the causal affix.

(२१) णे, भाव कर्म्मविहिते च प्रत्यये परतः णेर्लुक अभीलावे-अव्व।

The causal affix Nich is optionally elided in the passive voice and also when the affix kta follows it, when elision does not occur, *ab* is substituted for it, as कारिअं, कराविअं (कारित); दाविअं, दसाविअं (दर्शित); सोविअं, सोवविअं (शोपित), तोमिअ, तोमविअ (तोपित), कारीअइ, कारावीअइ, कारिज्जइ कराविज्जइ (क्रियते) इत्यादि णिचि अभव्याने विकल्पेन अमाआदेश।

---

(1) In the chhaya and its sanskrit equivalent the forms of suffixes &c for the passive voice (भूकर्मणि) such as इत्यादिकं तथा शुभवर (भूकर्मणि अवर (अन्य)) अवर (अन्ये)

Bhamada is optionally substituted for *bhrama* before the affix pich as, भमाडइ, भमाडेइ, भामेइ, भमावइ (भ्रामयति)।

इति प्रथम. पाद ।

अथ पच्चमोधग्रायस्य ।

द्वितीय पाद ।

(धात्वादेशविधि)

साधारण नियमा ।

General rules

(१) व्यञ्जनान्ताद्धातोरन्ते 'अकारो' भवति ।

A is added to every sanskrit roots ending in consonants, as हसई, (हसति) इत्यादि ।

(२) अकारान्तान् वर्ज्जयित्वा स्वरान्ताद्धातोरन्तेऽकारागमो वा भवति ।

A is optionally added to roots ending in vowels, except those which have already a at their end, as पाइ, पाअइ, (पाति) , इत्यादि ।

(२) चि, जि, क्रु, श्रु, स्रु, लू, पू, धूना मन्ते णकारागमो भवति एषां दीर्घस्वरस्य ह्रस्वश्च ।

Na is added at the end of the roots *chi*, *ji*, *kru*, *sru*, *śru*, *lu*, *pú* and *dhu* and the preceding long vowel is shortened, as चिणइ &c चादीनां कर्मणि भावे च वर्त्तमाना-नामन्ते द्वित्वको वकारागमो वा भवति ।

In the कर्म्मवाच्य and भाववाच्य i e the true passive and the impersonal passive neuter of a verb यक्‌ is also optionally added to the root and the suffix यक्‌ (य्व) if applied to it is eluded, as चिव्वइ, चिणिज्जइ (चीयते) इत्यादि ।

चिञ्‌ इन स्वनां कर्मणि भावेचान्ते द्वित्वको मो वा भवति । यको लोप. । At the end of the roots *chi*, *han* and *khan* when in the (भावकर्म्म) passive voice *mm* is opptionally added, and the suffix *yak* (यक्‌ य्व) is elided after it, as चिम्मइ (चीयते), हम्मइ (हन्यते), इत्यादि (१) । हन्ते कर्त्तर्यपि । This rule is also applied to the root *han* even when in the active voice

(४) रुह, लिह, वह, रुधामन्त्यस्य भावकर्म्मणो द्वित्वं भो वा भवति । यक्‌ लोपश्च ।

The final letter of the roots *duh*, *lih*, *bah* and, rudh when in the passive (भावकर्म्म), becomes *bb* and the suffix *yak* (यक्‌ ज्झ) is eluded after it, as दुब्भइ, दुहिज्झइ (दुह्यते) इत्यादि ।

(५) गमादीना मन्त्यस्य भावकर्म्मणो द्वित्वं वा भवति । यक्‌ लोपश्च ।

---

(१) ऑरषेन्त्वा निदर्शनमात्रमेतत् In the aurseni this rule is not applied.

The final letter of the roots *gama* &c. is optionally doubled in the passive voice (भावकर्मणो), as गम्यद्, गमिज्जद् (गम्यते) ; हस्यद्, हसिज्जद् (हस्यते) ;

वच्यमाणा धातवो भाव कर्मणोर्विशेष नियमानुसरन्ति ।

To the following roots special rules are applied in the passive voice.

(roots)	their forms in the passive voice.
धातव.	(भावकर्म रूपाणि)
दह	डय्हद्, डहिज्जद् (दह्यते)
वध	वंधद् वधिज्जद् (वध्यते)
सं–रुध	संरुव्भद्, सरुधिज्जद् (संरुध्यते)
अनु–रुध	अणुरुव्भद्, अणुरुधिज्जद् (अनुरुध्यते)
उप–रुध	उवरुव्भद्, उवरुधिज्जद् (उपरुध्यते)
ह्व	हीरद् (ह्रियते) ; हरिज्जद्
कृ	कीरद् करिज्जद् (क्रियते)
तॄ	तीरद् तरिज्जद् (तीर्यते)
जॄ	जीरद्, जरिज्जद् (जीर्यते) ;
अर्ज	{ विढप्पद्, विढविज्जद् अज्जिज्जद् (अर्ज्यते),
ज्ञा	णच्चद् णज्जद्, जाणिज्जद्, णाइज्जद् (ज्ञायते)
वि-आ-ह्व	वाहिप्पद्, वाहरिज्जद् (व्याह्रियते)
आ-रभ	आढप्पद्, आढवीअद् (आरभ्यते) ;

ष्वेड् ष्विप्यते (ष्विद्यते) ,

ष्विप् ष्विप्यते (ष्विच्यते) ;

गह् घेप्यते गण्हिज्जते (गृह्यते) ;

स्पृश् छिप्यते

(६) धातोरन्त्यस्योवर्णस्यावादेशो भवति ।

Ava is substituted for the final *u* of a root, as भू-अव, इत्यादि ।

(७) धातोरन्तस्य 'ऋ' वर्णस्यारादेशो भवति ।

Ara is substituted for the final *ṛi* of a root, as कृ कर इत्यादि । हृषादीनां मृकारस्यतु 'अरि' इत्यादेशो भवति । But *ari* is substituted for *ṛi* in the roots brisha &c as वृष—वरिष, हृष करिष इत्यादि ।

(८) धातोरिवर्णस्योवर्णस्य गुणो भवति ।

The final *i* and *u* of roots assume the forms of *é* and *ó* respectively, as नेड् (नयति), मोक्षुण (मुक्षा) ,

(९) हृषादीनां स्वरस्य दीर्घ ।

The short vowel of the roots *rush* &c becomes long, as रूषद्, पूमद् (पुष्णाति), धीमद् (ग्रियति) ,

(१०) धातुषु स्वराणां स्थाने स्वरा यदृच्छ भवन्ति ।

The final vowels of sanskrit roots arbitarily change to new ones, use being our only guide in such cases

(११) अथो लिखिता धातवो विप्रेषलिपिप्रमाद् रूपान्तरं प्राप्नुवन्ति।

The following roots change their forms under special rules

The original sanskrit roots	The Prakrit forms which the sanskrit roots optionally assume at the time of conjugation (संस्कृत धातूनां प्राकृत रूपाणि)
कथ	वज्जर, पज्जर, उप्पाल, पिसुण, मघ, वोल्ल, चव, जप, वीस, साह, णिव्वर (दु खार्थे)
जुगप्सा	भुण, दुगुच्छ, दुगुच्छा
बुभुक्ष	णीर
ध्मा	झा
गै	गा
ज्ञान	जाण, मुण,
उत्–ध्मा	धुमा,
शुत्–धा	दह,
धा (पाने)	पिज्जज, कस्स, पट्ठ, घोट्ठ
उत–वा	ओरुम्भा, वसुआ
नी–द्रा	उद्दीर, उघ
आ–घ्रा	आढग्घ (१)
ह्रा	अवभुक्क
सम्–स्तौ	खा

(१) शौरसेन्यां घ्राधाने स्थाने झिघ (in the saurasenī *jiṅgha* is substituted for

ष्ठा (१)	ठा, थक्क, थिङ्, निरुप्
उत्-ष्ठा	ठ, उत्कुर्
ष्ठा	ठाप, ठाय
निर्—ष्ठा	निष्ठाप्य, निष्ठय
ष्ठि	निष्ठर्
हरि-ष्ठिव	सुम, घुम, मन्थुम, ठक्क, पच्छाड
नि-वृ-ष्ठिव	णिट्ठोड, निवार्
नि-पात ष्ठिव	णिट्ठोड
धू-ष्ठिव	धूम,
धवल—ष्ठिव	धुम, धवल, (धूमय)
तुल-ष्ठिव	उद्दाम (वा)
वि-रिच-ष्ठिव	ओलुण्ड, उद्दण्ड, पलूहत्थ, विरेज
मिश्र ष्ठिव	वीसाल, मेलव ; (वा) ;
भ्रम-ष्ठिव	तालिअण्ट, तमाड, (वा) ;
गड-ष्ठिव	आहोड, विहोड (वा)
भग्न-ष्ठिव	विउड, णासव,, हारव, विप्पगाल, पलाव ;

(१) अपभ्रंशे ष्ठा स्थाने ठक्क in the apabhransa thakka is also substituted, for stha. शौरसेन्यां ष्ठा स्थाने केवलं चिट्ठ एव परन्तु एव in the saurasenı only *chitta* is substituted for sthá but when the profix *ut* is joined to it the substitute is *utiha* शाकारी भाषायां ष्ठा स्थाने चिट्ठ इत्यपि, in the śākarı dialect chista is also substituted for stha.

दृश णिच	दावं, दंस, दरकव, दरिस ,
उद् घट णिच	उग्ग, उग्घाड
स्पृह णिच	सिह
स भू णिच	आसघ, (वा)
उत् नम णिच	उत्थघ, उल्लाव, गुलुगच्छ उप्पेख, उल्लाव ,
प्र स्था णिच	पट्ठव, पेण्डव, पट्ठाव ,
वि श्रा णिच	वोक्क, आसुक्क, विस्सव
अर्प णिच	अप्पिव, चक्खुप्प पणाम, अप्प ,
या णिच	जव, जाव ,
प्र णिच	उम्वाल पव्वाल, पाव ,
विकोश णिच	परकोड (वा)
रोमन्थ णिच	उग्गाल, वग्गोल, रोमथ
काम णिच	णिक्कव
प्रकाश णिच	णुव्व पयास ,
कम्प णिच	विक्कोल (वा)
आ रुह णिच	वल, रोव ,
दोल णिच	रखोल, ढोल ,
रज्ज णिच	राय (वा)
घट णिच	परिवाड (वा)
वेष्ट णिच	परि आल

क्की	किण (१)
वि क्की	के किण
भी	भा, बीह,
आ ली	अल्ली
नि ली	णिली, अणि, लुक्क, णिरिग्घ, लिक्क लिहक्क, निसिज्ज
वि ली	विरा, (ना)
रु	रुण, रुट, रव
सु	हुण, सुण
धु	धूव धुण
भू (२)	हुव, हो, हव, भव, (वकारेस् वर्जने प्रत्यये) ङ इत्यादेश, (पृथग्भूत स्वरूपार्थयो) णिव्वड इत्यादेश, (प्रपूर्वकस्य भूधातो) ङप्प इत्यादेश, (क्त प्रत्यये परे) 'ङ' इत्यादेशो वा

---

(१) अपभ्रंश भी भाषा कीस इति रूपं भवति in the *apabhransa kisu* is substit ted fo *kṛi*

(२) अपभ्रंश भे पर्याप्तार्थे भुवोऽवयव इतिभ्रू-भी भवति। In the apabhransa *h chcl* is subst tuted *for bhu* when it is use l in the sense of plenty (पर्याप्त)।

शौरसेन्यां भूधातो स्थान भो' चो'ध्यटयधोर्भव इति as भविस्सादि, भविष्य भ्रू-भू in the saursenī dialo as well as *ho* are optionally substituted for *bhu* but bhava is subst tuted for it in the future and before the suffix yap (ktwā) and when the suffix kta is joined to it bhu is substituted.

कृ (१)	कुण, करु, (कालेक्षितार्थे) णिआर, (निष्टम्भविषये) णिट्ठुह, (अवष्टम्भ विषये) वम्फ, (क्रोधेनोष्ठमालिन्यकरणार्थे) णिच्चोल, (शैथिल्य जम्बन करणार्थे) पयल्ल, पदल्ल, (निष्पाताच्छोटनार्थे) णीलुञ्छ, (चौरकरणार्थे) कम्म, (चाटु करणार्थे) गुलल ।
स्मृ (२)	सर, सूर, भर, भल, सट, विम्हर, सुमर, पयर, पम्हट्ठ, सर, (विपूर्वकस्य स्मरते) पम्हुस, विम्हर, वीसर ।
वि—आ—ह्व	कोक्क, पोक्क, वाहर ।
मुच	छड्ड, अवहेड, मेल्ल, रेअव, णिलुञ्छ, धेसाड, मुअ, (दुःखमोचनार्थे) णिल्लस ।
वच	वेट्ठव, वेलव, जूरव, उमच्छ,
रव	रणट्ठ, अवच्च, विडविड्ड
सम्—आ—रव	उवट्ठव्व, सारव, समारव, केलाय ।
सिच	सिञ्च, सिमर, सेअ,

(१) शौरसेन्यां क्रञ्जो स्थाने केवलं कर इति आदेशः । क्त्वायपो क इति तथा क्त्वायपो स्थान दृश्य इति च । तुम तव्यदो का इति in the saurasenI only kara is substituted for krin and before ktwa and yap ka substutituted for it and ktwa and yap themselves are replaced by duya Before the affixes tum and tabya the substitute is ka

(२) शौरसेन्यां स्मृ स्थाने सुमर इत्यादेशो भवति in the saurasenI sumara is substituted for smri.

प्रच्छ्	पुच्छ
गर्ज्ज्	गुज्ज, (वृषगर्ज्जने) डिज्ज ;
राज	रज्ज, छज्ज, मज्ज रीर, रेह (१)
प्र-स्कं	पयज्ज, पुच्छिअ (ग्रन्थ प्रणाटे) मछमछ ।
नि-स्क	नीयर, नीम, धाड, वरधाड, नीयर
आम्	अग्ग, अगार ;
वि-आ-पृ	आभड्ड, वावार ;
म-हा	हाहार, वाहड ;
आ-दृ	सयाग, आदर .
प्र-ष्क	धार, पहर ,
अव-ष्क	घोड, घोरव, उघर ,
अक्क	वय, सर, सीर, पार, अक्क ,
राज	पय ;
ह	हा ;
दृ-णिच्	दार
पक्ष	अक्ख
दाम	दम्म
मठ	वेयड, मठ .
पथ	घोंड, पहल, पह ;

---

(1) In the [illegible] note to [illegible] (see p. [illegible] above) the
[illegible]

मज्ज (१)	आउड्ड, णिउड्ड, बुड्ड , डुप्प ;
पुज	आरोल, वमाट, पुंज ,
लज्ज	जीह, लज्ज ;
उव्-विज	उव्विग्ग
तिज	ओसक्क ;
मृज (२)	लग्घुस, लुञ्छ , पुञ्छ, पुस, फुस, पुस, लुह, खुल ,
भज	वेमग्ग, मुसुमूर, मूर, सूर, सूड, विर, पविरज, करञ्ज, नीरज
युज (२)	वग्घ,
अनु-वज	परिअण, अणुवच्च ,
अज्ज	विढव, अज्ज ;
पुज	जुज, जज्ज, जुप्प ,
भुज	भुज, जिम, जेम, कम्म, अल्ह, समाण, पमड, वड्ड (उपपूर्वकस्य भुजधातो । कम्मव इत्यादेशो।
घट	गढ, घढ ,
स-घट	सगल, सघट्ट

---

(१) सौरसेन्यां मज्जधातो स्थाने मुड्ड मज्जो भवत in the saurasenî *budda* and *majja* are substituted for *maj*

(२) सौरसेन्यां भृजस्थाने घस इत्यादेशो भवति in the saurasenî *ghasa* is substituted for *mrija*

(३) मागध्यां युजधातुस्थाने वग्ग इत्यादेशो भवति in the mâgadhî *vagga* is substituted for *yuja*

स्फुट	फुट्ट, फुंड,
स्फुट (हाम्ये)	मुर।
मण्ड	चिंच, चिंचर्ग, चिंचिस, रीड, विडिक;
तुण्ड	नोड, तुट्ट, खुट्ट, खुड, उखुड, उम्मुक्क, णिलुक, लुक्क, उक्कूर
घूर्ण	घुल, घोल, घुम्म, पघम (१)
नृत	नच ;
वि-वृत	ढंस, विवट्ट
नृत	नच ;
क्षय	अट्ठ, कंड ;
मन्थ	गण्ठ
मंथ	विरोल, घुमल ;
ह्लाद	अब मथ, (प्रह्लादार्थस्यैव रूपं)
नि-मद	णुमज्ज
छिद	दुहाव, णिच्छल, णिहोर, णिम्मर, णिसूर, मूर, छिद ; (आपूर्वस्यैव छिदेः) उद्दाल इत्यादेशो
विद	विस्स ;
मृद	मल, मड, परिघट्ट, चड्ड, चड्ड, मड्ड परिणाड ;

(१) In the saurasenī only ghamma is substituted for ghamma (शौरसेन्यां केवलं घम्मस्य घम्मः)

स्पन्द्	चुलुचुल, फद्
पद्	पलाश
नि पद्	निष्पल, निष्पलाश ;
वि सं वद्	विप्रद्ध, विलोद्ध, फंस, विसवाद ;
रुद्	रव, रोव ,
गद्	भाड, परकोड
आ क्रन्द्	णीहर, आक्रन्द .
खिद्	जूर, विमूर, खिज,
खिद्	सिजन
रुध	रुच्छड्ड, रुम्भ, रुद्ध
नि सिध	प्रतिषेध, निषेध ,
क्रुध	जूर, कुद्धज ,
जभ	जाम्भ, जम्भ ,
तन	तड, तडड, तड्डव, विरल
हृष	थिपप,
उप–हृष	अस्सिय, उवसपप .
स तप	झख ,
वि आप	ओअग, वाव
सम् आप	समाण, समाव
क्षिप	गलत्थ, अड्डरक, दुगोछ, पेस, णीस, वुद्ध, झस, पर, धल्ल, णुस, खिप

उन्-क्षिप — गुलुगुच्छ, उत्थघ, अलत्य, उव्वल्ल, उस्सिक्क, हखुव, उक्खिव ; (आपूर्व्वस्य क्षिपतेः) णीरव, अक्खिव

खप — कमवस, लिस, लोट्ट, सुभ ;

खेप — आमव, आसुल्ल ;

वि-खप — झंख, वडवड, विलव

लिंप — लिंप

लुप — विड, णड, लुप्प

क्षपांकरोति — अवक्खावेइ

प्र-दीप — तेअव, संदुम, संधुक्क, अभुत्त ;

सुभ — संभाव, लुद्ध ;

क्षुभ — खउर, पक्खुद्ध ;

आ-रभ — आरंभ, आढव, आरभ ;

उप-आ-लभ — ऊरंव, पधार, वेलव ; उवालभ ;

सम्-जृंभ — जंभा, जंभाअ

शम — एव ;

शम (भावकाले कर्मणि) णिमुढ, नव ;

वि-श्रम — णिव्वा, वीसम

आ-क्रम — उद्दाव उत्थार, वंद, अक्कम ;

भ्रम — टिरिटिल, ढुंढुल्ल, ढंढल्ल, भक्कम, भमाड, भमाड, तलअंट, वंट, कुंप, भुम, गुम, फुम, फुध, ढुम, ढुध, पा, भम ;

गम (९) { अद, अरच्छ, अणुवज्ज, अवज्जस, उच्छुभ, अक्कस, पक्खड्ड, पच्छ द, णिम्मद, णी, णीण, णोलुक्क, पदम्म, रभ, परिअल्ल, वोल, परि अल, णिरिणास, णिवद्ध, अवसेद्ध, अवहर, गच्छ ,
(आपूर्व्वस्यगमे स्थाने अहिपदुम्म इत्यादेशो भवति वा पक्षे आगच्छ) ।

इम (गतौ)	इम
स गम	अभिर, सगच्छ
अभि आ गम	उम्मत्थ
अभि आ गम	पलोट्ठ, पच्चागच्छ ,
ग्रम	परिणाम पडिमा मम
रम	{ घसुड्ड खेड्ड उभाव किलिकिच, खुड्ड,म मोटटाय णीसर, वेस, रम ,
पूर	{ अगघा, अगघव उड्ड,म अगुम, अभि रेम, पूर
स्वर	तुवर, जग्घड तूर, (त्रादो) तुर इत्यपि ,
स्वर	खिर, क्वर, पच्चर, पक्खड णिब्बम णिड्डुभ
चम	चम्म चम ,

---

(१) कोरसमा आपवो केर स्थान म इति आपवो दृश्यद । the augment ga is substituted for gam before the affixes kt t and ytp and the affixes themselves too assume the form of d ra सामर्थ्यात् स्थानिवद्भाव from in the magadh gaschha is substituted for g m

उत्-ह्वल	उत्यन्न,
वि गल	विगत, लिटुह
दल	विघट्ट, दल ;
मील	मिल, मील ;
वल्ल	वल्ल, वल ;
भंग	फिड, फिट्ट, फुड, फुट्ट, घुक्क, भुल्ल, भस ।
नश	णिरणाम, णिवह, अवसेह, पडिमा, सेह अवहर, नस्स ।
अव क्रोश	ओवास ।
म क्षिप	अप्पाह :
दृश (१)	णिभच्छ, णिच्छ, आयच्छ, अवयच्छ, वगुप्प, मवत्र, देक्ख, उवयक्ख, अवक्ख, आयवक्ख, पुलअ, णिअ, आवास ।
स्पृश	फास, फंस, फरिस, णिव, णिह, आमस आलिह ;
प्र-विश	पविस, पविट्ठ ; (२)
प्र मृजनुषो	पम्हुस ;
पिष	णिवस, णिविसास, णिविसअ, पीस वाह, पीस ।

(१) कोष्ठकोंमें दिये गये प्रत्यय, जिन विशेष धातुओंके आगे दिये गये हैं उन धातुओंके ही हैं, अन्य धातुओंके नहीं।

The affixes given in brackets are only for the verbs to which they are given, and not for others.

(२) देखिये आर्षप्राकृत व्याकरण ३ । १७७ [illegible] ।

भाष	भुक्क, भस ।
कृष	कट्ट, माम्रट्ट, अन्नूच, अणच्छ, अयच्छ, आदच्छ, करिस , (अभिकर्षणार्थे) अरकोड
गवेष	ढुढुल्ल, ढढोल्ल, गसेस, घत्त, गवेस ।
श्लेष	सामग्ग, अवआस, परिअत, सिलेस ;
मूच	चोप्पड, मरक
कांक्ष	आह, आहिलघ, आहिलख, वच्च, वम्फ, मह, सिह, विलुप, कख
प्रति ईक्ष	सामाय, विहीर, विरमाल, पडिख
तक्ष	तच्छ, चच्छ, रम्प, तक्क, रम्फ ,
वि कस	कोआस, मोसट्ठ, विअस ,
हस	गुल्ल, हस
ल स	लूहस, डिभ, सस ,
चस	डर, वीच्च, वच्च ,
नि श्वस	णिस, णुम ,
परि—श्वस्	पल्लोट्ट, पल्लट्ट, पल्लत्थ ।
नि श्वस	झख, नीसस ,
उत् लस	उमल, उसुभ, णिल्लस, पुलआअ, गुंजल्ल, आरोअ ,
भास	भिस, भास ,
ग्रस	घिस, गस ,
अव गाह	ओवाह, ओगाह ,
आरुह	खड, वल्लग, आरुह ,
मुह	मुक्क, मुक्कड, मुअच्छ ;

दह	अहिउल्ल, आलुख, डह,
यह (१)	वल, गेण्ह, हर, पग, णिरुवार, अहिपसुअ; ब्बा, तुम, तव्येषु ग्रहस्थाने घेत् इत्यादेशो भवति ।
यच (२)	(ब्बा, तुम, तव्येषु) वोत्

ब्बा, तुम, तव्येषु परत रुद, भुज, मुचामन्त्यवर्णस्य तो भवति ।

Before the affixes *tvá tum* and tavya final consonants of the roots *rud, bhuj* and mucha becomes *t*

कृञ स्थाने भूतभविष्यती ब्बा, तुम, तव्येषु च परत का इत्यादेशो भवति । The root krin becomes ká in past and future tenses and before the affixes *tvá, tum* and *tavya*

दृष	दृच्छ (२)	क्रुध	कुज्झ,
यम	जच्छ,	सिध	सिज्झ,
अस	अच्छ,	सद	सड,
छिद	छिद,	पत	पड,
भिद	भिद,	वृध	वढ,
शुध	सुज्झ,	वेष्ट	वेड,
बुध	बुज्झ,	स–वेष्ट	सवेल्ल,
गृध	गिज्झ,	उत्–वेष्ट	उव्वेल्ल, उव्वेढ,

(१) शौरसेन्यां गृहधातो गेह इतिरूप भवति । कस्यचित्मतेन ज्ञ स्थाने ण्ण इति । In the saurasení genha is substituted for *graha* but according to some (*ge*) is substituted for it before the affixes *ita* and tabya. भावकर्मणो गेज्झ चेप्पौ *gejja* and *geppa* are substituted for *grah* in the passive (भावकर्मणो) अपभ्रंशे गृह स्थाने गृण्ह इत्यादेशो भवति in the *apabhransa grihna* is substituted for *grah*

(२) शौरसेन्यां भुवचो स्थाने चच इति in the saurasení *bachcha* is substituted for the *roots bru* and *bacha* in all affixes

(३) शौरसेन्यां दृच्छस्य पुच्छ in the saurasení *p chh* is substituted for *chha*

खाद् धावोरन्तस्य लुग्भवति। The final letter of the roots *khád* and *dhav* are optionally elided, as खाद्, खाग्रद् (खादति) ; धाद्, धाग्रद् (धावति) ;

स्रजधातो रन्तस्य रोभवति।

R is substituted for the final letter of the root srija, as, सिरद् (स्रजति) ;

अकादीना मन्तस्य द्वित्वं भवति।

The final letter of the roots *s'ak* &c, is doubled, as अक्क, लग्ग, कुप्प, नस्स &c

अफुण्णादय. अब्दा. आक्रमि प्रभृतीनां

धात्वनां स्थाने केन सह निपात्यन्ते।

Aphunna &c. are used for ákrami &c with the affix kta, as अफुण्णो (आक्रान्त), उक्कोस (उत्कृष्ट), फुडं (स्पष्टं) ; वोलीणो (अतिक्रान्तः); वीसट्ठो (विकसितः); लुग्गो (रुग्नः) ; विणट्ठको (नष्टः); पमट्ठो (प्रमृष्टः); विढत्तं (अर्जितं); खित्तं (क्षिप्तं) ; जढं (त्यक्तं), छाविअं (छिन्नं) ; निक्कुढं (उद्धृतं) ; चक्खिअं (आस्वादितं) ; निमिअं (स्थापित) इत्यादि।

Roots which have special forms in the *s'aurasent*

सं धातुः	प्रो रूपं
वर्व्	चय,
स्रज	पुस,
रूप	खिर, खिप्प ;
पुर्	पुस,

ऊ	ऊण,
सु	थुण
दा	दे, (भविष्यति) दद्द, (कर्तव्यो) दा

Pachadi &c are used for *pachayati* &c शिष्ट प्रयोगाद् रेणीय। In these cases old authorities are our only guides

पाचयत्यादीना 'पचदि' इत्यादयो निपात्यन्ते।

In the *apabhrans'a* (अपभ्रंशे) भु, स्थाने ब्रुव इत्यादेशो भवति In the *apabhrans'a bruba* is substituted for *bru*

अपभ्रंशे चिन्तादीना स्थाने चोल्ल इत्यादय आदेशा भवन्ति। *In the apabhrans'a, chilla &c are substituted for lekhpta &c*

अपभ्रंशे आपूर्वं चक्ष स्थाने अक्ख इत्यादेशो भवति। In the *apabhrans'a akkh* is substuted for *achaksha*

अपभ्रंशे वदस्थाने वोल्ल इत्यादेशो भवति। In the apabhrans'a bolla is substituted for vada

सम्पूर्णम्।

THE END

भगवानाह। किं मन्यध्वे भिनन्नो यो ऽसौ तेन कालेन तेन समयेन दक्षिणं पुरुषं प्रासादिकं मे[1] वपुष्मान्। यत्तस्तेन स्तूपं समुष्टं तेनाभिद्रुपं संवृत्तो यत्प्रणिधानं कृतं तेनेह जन्मन्यत्रैव मानात्यतम्। इति हि भिनन्न एतानसृष्णानां कर्मणामेतानसृष्णि विपाक एवाशुक्लानामेवाशुक्लो व्यतिमिश्राणां व्यतिमिश्रस्तस्मात्तर्हि भिनन्न एतानसृ
5 ष्णानि कर्माण्यवास्य व्यतिमिश्राणि चैतानशुक्लान्येव कर्मस्वाभोगः करणीय इत्येव वो भिनन्न शिक्षितव्यम्॥

इदमवोचद्भगवानात्तमनास्ते भिनवो भगवतो भाषितमभ्यनन्दन्॥

---

1) MS त वपु°

2) B इदमवाच° DCP corr

बलवानिति ६४ ।

बुद्धो भगवान्सत्यालो गुल्मतो मानित पूजितो राजभी राजमात्रैर्धनिभि पौरै
सार्थवाहै[1] सार्थवाहैर्देवेभ्यो[6] ॥ पैरसुरैर्गरुडै किन्नैर्मरोरगैरिति देवनागयक्षासुरगरु
डकिन्नरमहोरगार्च्यचितो बुद्धो भगवान् ज्ञातो गम्भीरो लाभी चीवरपिण्डपातशयना
सनग्लानप्रत्ययभैषज्यपरिष्कारणां सम्भारसङ्ग कपिलवस्तुनि विहरति न्यग्रोधारामे ।
कपिलवस्तुन्यन्यतम शाक्य आढ्यो महाधनो महाभोगो [विस्तीर्ण][2] विशालपरिग्रहो
वैश्रवणधनसमुदितो वैश्रवणधनप्रतिस्पर्धी । तेन सदृशात्कुलात्कलत्रमानीतम् । स तया
सार्ध क्रीडति रमते परिचारयति । तस्य क्रीडतो रममाणस्य परिचारयत पुत्रो [3]ज्ञातो
अभिरूपो दर्शनीय प्रासादिको [4]अतिक्रान्तपौरुषबल ॥ तस्य ज्ञातौ ज्ञातिमहे कृता
नामधेय व्यवस्थाप्यते कि भवतु दारकस्य नामेति । ज्ञातय ऊचुर्यस्मादयं दारको बल
वान्प्राप्त[5] स्यादस्य बलवानिति नाम ॥ बलवान्दारको [6]धात्रीभ्यो दत्तो ढाभ्या

---

1) B सार्थवार्थवैर्दे° DP corr

2) P fills up the gap

3) MS ज्ञात । अभि°, and प्रासादिकः अति°

4) Ex conject , MS अतिक्रान्तपौरुषस्य As to my correction cp Feer's translation (p 244, 12) «dont la force dépassait celle de l homme»

5) Ex conject , *prāptam* signifies fit, proper' (PW s v आप् + प्र, sign 9 of the participle) MS प्राप्त स्यादस्यबलवानिति नाम भवतु । I have left out भवतु taking this word for a gloss of प्राप्तं स्यात्

6) MS °[चमण]°, cp *supra* p 346, n 8